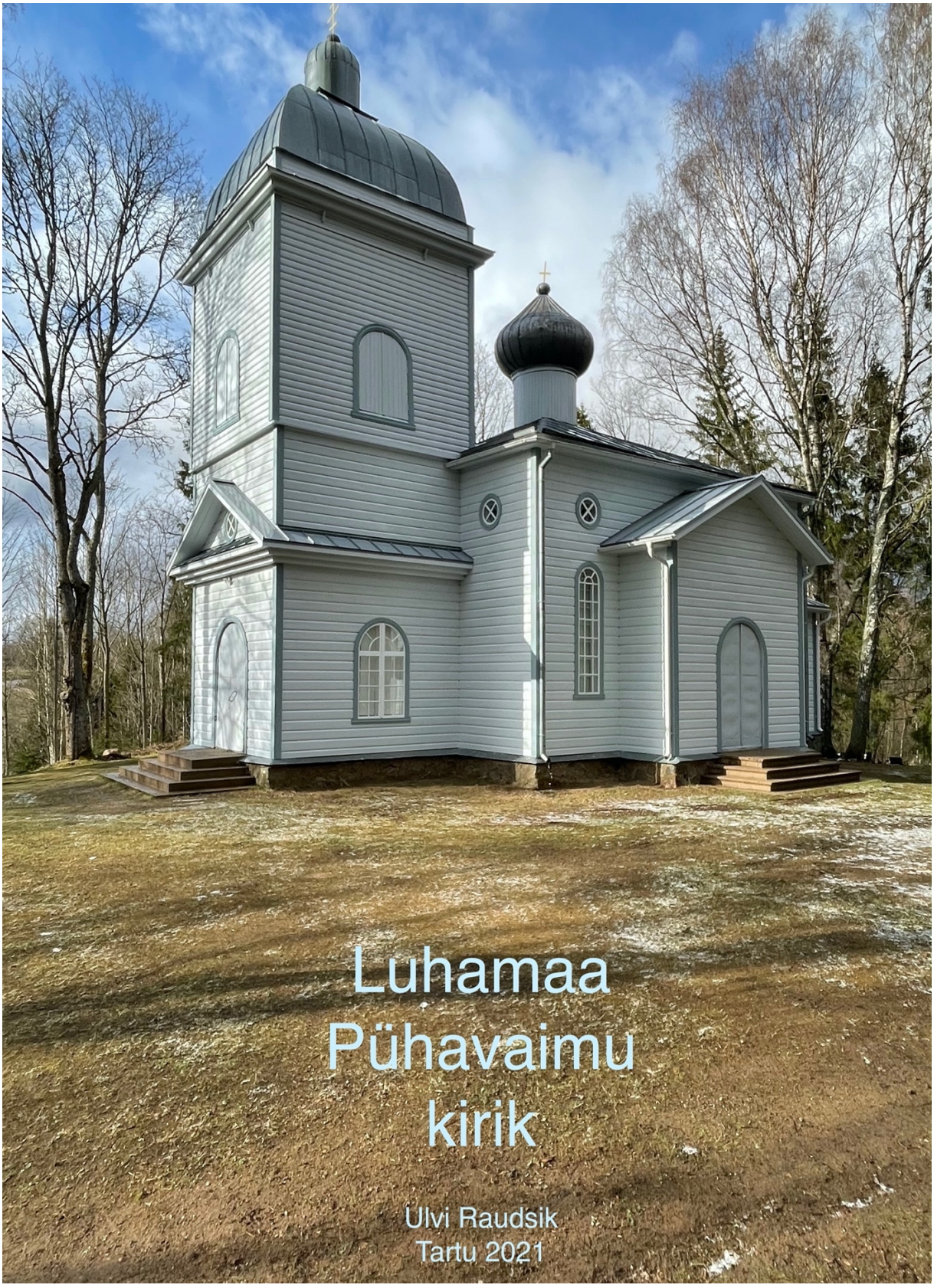

Luhamaa Pühavaimu kirik

Ülvi Raudsik

Tartu 2021

EESTI KUNSTIAKADEEMIA
Kunstikultuuri teaduskond
Muinsuskaitse ja konserveerimise osakond

ULVI RAUDSIK

LUHAMAA PÜHAVAIMU KIRIK

Määsi, Luhamaa, Misso vald, 65024 Võru maakond

2020/2021 õppeaasta
Arhitektuuri konserveerimise ja restaureerimise täiendkoolituse lõputöö

Tartu 2021

SISUKORD 2

SISSEJUHATUS 4

1 AJALOOLINE ÜLEVAADE 7

1.1 Üldine ajalooline taust 7

1.2 Kohapealsed liikumised ja kultuuriline ümberorienteerumine 8

1.3 Kiriku ehitus ja rahakogumine 10

1.4 Hilisemad tegemised 13

2 **KIRIKUHOONE JA SELLE OSADE KIRJELDUS NING SEISUKORD** 14

2.1 Hoone materjalikasutuse ja tehnilise seisukorra kirjeldus 14

2.2 Hoone kandetarind – sokkel, välistrepid ja fassaad 17

2.3 Välisvooder ja sadeveesüsteemid 18

2.4 Katus ja pööning 20

2.5 Avatäited – aknad, luugid, uksed 21

2.6 Küttekolded ja korstnad 25

2.7 Trepid 27

2.8 Interjöör ja sisustus 27

3 KULTUURIVÄÄRTUSLIKUD HOONEOSAD JA DETAILID 35

4 HOONE ARHITEKTUURI VÄÄRTUSTAMINE JA KAITSE ALLA VÕTMISE ETTEPANEKUD 37

4.1 Hoone kandetarind, fassaadid, sokkel 37

4.2.1 Katuse ja torni kandetarindus, -kate ,rist 38

4.2.2 Kellad 38

4.3.1 Avatäited. Aknad 38

4.3.2 Avatäited. Luugid 38

4.3.3 Avatäited. Uksed 39

4.4 Ahjud ja korstnad 39

4.5 Trepid. 39

4.6 Interjöör 39

4.7 Tehnilised kommunikatsioonid: pikse-, elektri-, valve- ja tuletõrjesüsteemid 40

4.8 Õueala 40

4.9 Hooldus 41

KOKKUVÕTE 44

KASUTATUD KIRJANDUS JA TEISED ALLIKMATERJALID 46

LISAD 49

Lisa 1: lehed 1-6 Luhamaa kiriku ap.-õigeusu kiriku kava 200 inimesele Võru maakonnas Misso vallas.1929 *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530*

Lisa 1-1 Kiriku krundi plaan 1929 *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530* 49

Lisa 1-2 Kiriku plaan1929 *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530* 50

Lisa 1-3 Kiriku eestvaade läänest 1929 *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530* 51

Lisa 1-4 Kiriku vaade lõunast 1929.a. *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530* 52

Lisa 1-5 Kiriku lõige A/B 1929 *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530* 53

Lisa 1-6 Kiriku lõige C/D 1929 *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530* 54

Lisa 2: lehed 1-5 Kiriku inventariseerimise joonised. Võru rajooni ap. õigeusu kirikud. Köide XXXI, ENSV ministrite Nõukogu Riiklik Ehituskomitee, Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut (KRPI), arhiivi nr. A-1895. *(ERA.T-76.1.12149)*

Lisa 2-1 Asendiplaan 55

Lisa 2-2 Plaan 56

Lisa 2-3 I korruse plaan ja vaade peauksele 57

Lisa 2-4 Külgvaade 58

Lisa 2-5 Lõige A-B 59

Lisa 3-1 Hoone väärtuslike hooneosade ja detailide paiknemine 1. korrus 60

Lisa 3-2 Hoone väärtuslike hooneosade ja detailide paiknemine 2. korrus 61

Lisa 4 Hoone väärtuslikud detailid. Fotod U. Raudsik 61

Lisa 5 Kiriku 2020. a. remontööd. Fotod ehitaja kogust. 66

Lisa 6 Ülevaade 1920-1935 Eestis rajatud Õigeusu kirikutest 69

Lisa 7 Luhamaa kalmistu ja II maailmasõjas hukkunute ühishaud 72

Lisa 8 Varastatud ikoonid 74

SISSEJUHATUS

Luhamaa kirik on rajatud ajaloolise Riia-Pihkva maantee äärde, liivasele künkale, mis asub teel liikuja silmavaatest oluliselt kõrgemal, mistõttu mööduja ei pruugi teda märgatagi. Kiriku juurde viib järsk mäkke tõusev kruusatee. Enne uue Riia-Pihkva maantee rajamist oli kirik pikalt maanteel liiklejaile näha - tema kuppel paistis teelolijale pikalt kätte.

F.1 Vaade Riia-Pihkva maanteelt Luhamaa kirikule ca 1931-35, foto:tundmatu autor

Kiriku kõrval künkakallaku liivikul väike surnuaed, mis on tänapäeval ümbritsetud kõrgete puudega. Siin puhkavad mulle väga armsad papa Gavril Ilves ja mamma Anastasia Ilves, minu töökas vanaonu Kolla/Nikolai ja tema tulesädemest naine Mare/Matrjona Ilves, kelle juures möödusid mu neiuea koolivaheajad. Vanemad räägivad, et surnuaia esimene matus oli minu vanavanavanaema Natalie Ilves, kes sängitati 1927. a veel seadustamata surnuaiale.

F.2 Natalie ja Gabriel Ilvese hauaplaat aprill 2021 foto:U. Raudsik

Mulle seostub selle väikese kiriku ja surnuaiaga mu suurim kurbus kui sain osa papa matusest 1979 aastal ja mamma ärasaatmisest 1980 aastal ning vastanduvalt kevadise vasika rõõm kui lihavõtete ja suvistepühadel kaeti haudadele rikkalik laud suguseltsi naerusuiste superkokkade poolt meie lähedaste mälestamiseks. Lõputu soojus ja perekondliku kokkukuuluvuse ja kodumaa tunnetus on see, mis mind siinkandis valdab. Siis ei osanud ma märgata neid lugusid, mida rääkisid vanad inimesed kiriku rajamisest ja selle olulisest rollist kogukondliku kooskäimise kohana. Nüüd arhiivimaterjalides sobrades kohtun paljude lapsepõlveunustusse vajunud nimede ja lugudega...

Tänapäeval mõjub suurest teest vaikselt eemalseisev kirikuhoone oma eraldatuses hardalt ja meditatiivselt.

F.3 Vaade surnuaiast Luhamaa kirikule ca 1931-35, tundmatu autor Foto Kalev Kiviste fotokogust

Maja on hiljuti remonditud, nimelt 2020. aasta suvel. Remonttööd on teostatud kohalike ehitusmeistrite ja kogukonna initsiatiivil. Parandatud avariiline hoone põhjanurk, külgkapiteelide ja esifrontooni katuseplekid, sadeveesüsteemid, laotud üles uus korsten ja lisatud sädemepüüdjad ning vahetatud fassaadilauad. Hoone on uue värvikatte saanud. Materiaalsetel kaalutlustel on kasutatud vee baasil värvi. Ehitamine ja remontimine on läbi viidud „talupojamõistusel“ baseeruvatel teadmistel ja oskustel, muinsuskaitsespetsialiste ehitustöödesse ei olnud kaasatud. Kõik valikud on tehtud lähtudes parimatest kavatsustest. Dokumentatsioon puudub.

Tehtud remont-tööde sooritamise aeg:

- Katus ja tornide uus puitkonstruktsioon 1986. a
- Külglöövide ja esifrontooni katused 2020. a.suvi
- Fassaad ja põhjanurga puitkonstruktsiooni lappimine 2020. a. suvi
- Välisuks ja siseuksed Nõukogude ajal
- Aknad Nõukogude ajal
- Väljas esitrepp 2020. a. suvi
- Suure ahju korsten 2020. a.suvi
- Interjöör 2020. a. suvi

Töö eesmärgiks on meenutada ja kokku võtta koostegemise ja kohavaimu ajaloolist kulgu ja selle tulemuslikkust, esile tuua kiriku olulisust kogukondlikult väärtusliku objektina ja teha ettepanek võtta kirik riikliku kaitse alla arhitektuurimälestisena sooviga säilitada veel säilinud algupäraseid detaile ja vältida võõraste ja sobimatute materjalide kasutamist tulevastes hooldus– ja parandustöödes.

Luhamaa kiriku kuulub Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku koosseisu ja siin toimetab EAÕK Luhamaa Pühavaimu kogudus reg. nr.38800223.[1] asudes maatükil, mis kannab katastritunnust 46801:003:0354 [2]

Illustratsioon 1. Luhamaa kiriku krundiplaan.[3]

Endistel aegadel avati uusi kogudusi peaasjalikult kiriku keskvalit suse korraldusel. Luhamaa apostlik-õigeusu kogudus on aga asutatud rahva soovil.

Kiriku asutamisdaatumiks võiks tinglikult nimetada 26.06.1932, mil toimus Luhamaa Pühavaimu apostlik-õigeusu kiriku pühitsemine metropoliit Aleksandri poolt ja kiriku ruumid võeti kasutusele.

---

[1] *.Eesti Apostlik Õigeusu kirik , https://www.eoc.ee/kogudus/1963-2/?v=a57b8491d1d8*
[2] *Allikas: XGIS. Maa-amet väljavõte 2021.04.03*
[3] *Maanteeameti kaardirakendus*

1 AJALOOLINE ÜLEVAADE

1.1 Üldine ajalooline taust

Setomaa kirikud ja tsässonad erinevad oluliselt õigeusust ja selle arhitektuurist mujal Eestis. See on eeskätt tingitud sellest, et Setomaa kuulus kuni 1920. aastal Venemaa ja Eesti vahel sõlmitud Tartu Rahuni Venemaa (Pihkvamaa) koosseisu ning sajandeid vene õigeusu mõjusfääri. See on põhjustanud setode õigeusu ja kultuuri selge erinevuse muust Eestist, kus maarahva seas hakkas õigeusk laiemalt levima alles 1840 aastatest.[4]

1917. aasta augustis toimus Tartus eesti Õigeusu koguduste nõupidamine, kus avaldati soovi luua kõiki Eesti (sh. Petserimaa) õigeusu kogudusi ühendav Tallinna vikaarpiiskopkond. Tallinna piiskopiks ja Eesti õigeusklike esimeseks eestlasest piiskopiks pühitseti 1917. a detsembris Platon (Paul Kulbuch), kes 1919. aastal enamlaste poolt mõrvati.

1919. aasta juunis moodustati Eesti Piiskopkonna Nõukogu määrusega Tallinna piiskopkonda kuuluv Petserimaa praostkond (kuni 1918. aastani kuulusid Petserimaa õigeusu kirikud Pihkva piiskopkonda)[5] 1920. aastal tunnistas patriarh Tihhon eesti Õigeusu kiriku autonoomiat ning ülempiiskopiks valiti Pärnu preester Aleksander Paulus. 1922. aastal taotles Eesti kirik autokefaalsena[6] Konstantinoopoli patriarhaadi jurisdiktsiooni alla saamist ning järgmisel aastal võeti Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik (EAÕK) autonoomsena Konstantinoopoli kanoonilisse alluvusse.[7]

F4 Tallinna ja Eesti metropoliit Aleksander (1872-1953)Foto: J. & P. Parikas ca 1930, Eesti Ajaloomuuseum

[4] *Jaanus Plaat, Arne Maasik Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Estonia. Tallinn 2011, lk.27*
[5] *Jaanus Plaat, Arne Maasik Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Estonia. Tallinn 2011, lk.28*
[6] *Autokefaalne- (kreeka keeles αὐτοκέφαλος < αὐτο auto 'ise' + κεφαλή kephalē 'pea') on täielikult ise ennast valitsev ja juhtiv, teistest kohalikest kirikutest administratiivselt sõltumatu õigeusu kirik.Wikipedia*
[7] *Jaanus Plaat, Arne Maasik Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Estonia. Tallinn 2011, lk.29*

Eesti Vabariigis ehitati 1920-1930 aastatel üle kümne õigeusu sakraalhoone (kirikud, kaks seto tsässonat ja 1960.aastatel kortermajadeks ümberehitatud puupalvemaja Surjus).[8] Egle Tamme andmetel ehitati ajavahemikus 1920-38 Eesti Vabariigi perioodil 15 õigeusu sakraalhoonet.[9] Ilmselt kerkis palvemaju ja tsässonaid sel ajal rohkemgi, paljud neist on lagunenud ja unustatud.[10]

1.2 Kohapealsed liikumised ja kultuuriline ümberorienteerumine

„*Pool osa praegusest Misso wallast ja üks osa (Tserepi küla) Vastseliina wallast, mis tuntud „Luhamaa" nime all, kuulus ennemini Petseri maakonda. Alles 1. septembrist 1922. a. sai see maaala Petserimaalt lahutatud ja Võru maakonda üle wiidud...*“[11]

1923. aastal teatas haridusministeerium Võrumaa koolivalitsusele kriitilisest hinnangust Petserimaa ja Läti piiride lähedal elavate inimeste madala kirjaoskuse kohta ning nõudis pühapäevakoolide asutamist.[12] Eriti halb olnud seisukord endises Pankjavitsa valla osas Luhamaal, kus suurem osa üle 25 aasta vanustest setodest ei mõistnud kirja.[13]

Kolm aastat pärast Misso valla külge liitmist, 1925. aasta 24. mail peeti Luhamaal Napi algkoolis rahvakoosolek, kus otsustati lõplikult uuele kalendrile üle minna. Veel nõuti kõigis seto kogudustes eestikeelse teenistuse sisseseadmist, kõigis eesti-vene segakogudustes eesti pihtkondade asutamist ja jaanipäeval (21. juunil) uuele kalendrile üle minemist. Otsuste tähistamiseks mindi lippudega rongkäigus lauldes tulevase Luhamaa kooli krundile ja istutati sinna vahtraid.[14]

„*Koosolekul esines S. Sommer pikema kõnega Setumaa uuenduste üle, kus muu seas tähelepanu juhiti selle peale, et igalpool hariduse ja majanduse elu toitisadel on setude seas suuri edusamme märgata, kuid koguduste elus on kõik siiamaani wanawiisi jäänud: Wana kalender. Wene keeles jumalateenistused, segakogudused j.n.e. Ka Setumaal wõib edenemine ainult siis täielik olla, kui ta kõigekülgne on. Nii kaua kui kirik wana rada edasi sammub ja endiselt setude wenestamist jätkab, ei wöi uuenduseks neid tagajärgi olla, mis olema peaks. Sellepärast on tingimata tarwilik, vt ka setude koguduste elu rahwuslistel ja riiklikel põhimõtetel uuendataks*.“[15]

Luhamaa õigeusu (eesti) kogudus eraldus iseseisva kogudusena Pankjavitsa segakogudusest 1928.aastal kohaliku rahva soovil (moodustudes peamiselt Misso valla seto külade inimestest).

---

[8] *Jaanus Plaat, Arne Maasik Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Estonia. Tallinn 2011, lk.29*
[9] *E. Tamm, Moodsad Eesti kirikud 1920-1930 aastate sakraalarhitektuur.Tallinn 2001*
[10] *Jaanus Plaat, Arne Maasik Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Estonia. Tallinn 2011, lk.29*
[11] *Võru Teataja, 28 juuni 1928*
[12] *Päewaleht 13.12.1923*
[13] *M.Leima Maareformi läbiviimine Võrumaa Misso ja Petserimaa Pankjavitsa valdades 2016. lk.31*
[14] *Postimees 10.07.1925*
[15] *Kaja nr. 137 3.06.1925*

Luhamaa õigeusu (eesti) kogudus eraldus iseseisva kogudusena Pankjavitsa segakogudusest 1928.aastal kohaliku rahva soovil (moodustudes peamiselt Misso valla seto külade inimestest).

„...Rahwas on sääl (Luhamaal) [16]pea kõik setud ja ap. õigeusulised. Nad on kirikuarmastaja rahwas. Et nad oma kihelkonna kirikust (Pamkowitshist) kaugel (kil. 15— 20P-elawad, siis on neil sagedane kirikus käimine tülikas ja waewalik. See lugu andis neile põhjust oma iseseiswat kogudust asutada, mis ka käesolewa aasta kewadel teostati, ning kogudus siseministeeriumis registreeriti. Seni on uus kogudus energiliselt töötanud ja näidanud, et ta on täiesti eluwõimeline. Kogudus on juba mitu täiskogu koosolekut pidanud. Temal on nüüd juba olemas oma nõukogu, preester, köster, kirikuwanem, on muretsetud ka juba kirikualune maa ja surnuaed ja on sisseseatud ja pidamisel tarwisminewad kiriku raamatud. Kogudus iseendast ei ole suur — praegu umbes 700 hinge Tähelepanemise määrt on mõnedki olud: sündimiste arm märksa (umbes pool) suremisest üle, koguduse tegelaste seas on palju noori, muuseas ka koguduse nõukogu esimees kes energiliselt töötawad, leidub kinkijaid, kes koguduse hääks kingiwad, mõned rahaga, kes 70, kes 50 krooni ja wähemate summadega, mõned jälle liikumata waranduste (maa) näol, mõned aga wõtavad mitmesuguseid töid maksuta teha koguduse kasuks. Praegusel ajal koguduse tegelastele teeb suurt muret kiriku ehitamise küsimus. Ka siin loodetakse raskustest üle saada. Juba nüüdki üks ja teine weab kiwe kiriku platsile, olgugi, et lõpulikult ei ole meel kindlaks määratud, kas tuleb kirik puust ehk kiwift ehitada."[17]

F5 Luhamaa laulukoor ja kohalik preester Hiiesalu/Subbert Vambola/Vladimir1930[18]

[16] *Autori märkus*
[17] *Wõru Teataja, 28 juuni 1928*
[18] *Eesti Apostlik-Õigeusu kirik/vaimulike andmebaas*

Augustis hakati otsima maad oma kiriku ja kalmistu jaoks ning selline 0,67 ha suurune krunt leitigi Hindsa külast. Omanikul Jakob Kõonurmel oli küll sellega seoses võlg Maapangale, kuid Põllutööministeeriumi vahendusel saadi pangaga kokkuleppele ja kogudus sai soovitud maa.[19] Seda kinnitab Võru maakonna Misso valla J. Kõonurme krundist Luhama Pühavaimu apostliku õigeusu kogudusele maa-ala kinnistusluba. (02.08.1928-13.01.1929)[20]

1.3 Kiriku ehitus ja rahakogumine

Kiriku ehitust otsustati alustada 1929. aastal, esialgu palvemajana. Kohaliku rahva ja erinevate organisatsioonide ning riigi toel valmis aga hoopis ristikujulise põhiplaaniga traditsioone moderniseeriv puukirik. Vt. lisasid 1.1 – 1.6.

„Esialgu oli kavas ehitada ainult väike palvemaja, aga kuna heade inimeste, teiste koguduste, seltside, asutuste ja Eesti valitsuse toetusel kogunes annetusi ja ehitusmaterjali rohkem kui loodeti, siis otsustati ette võtta korraliku kiriku ehitus“.[21]

14.07.1929 pandi Luhamaa kirikule nurgakivi.

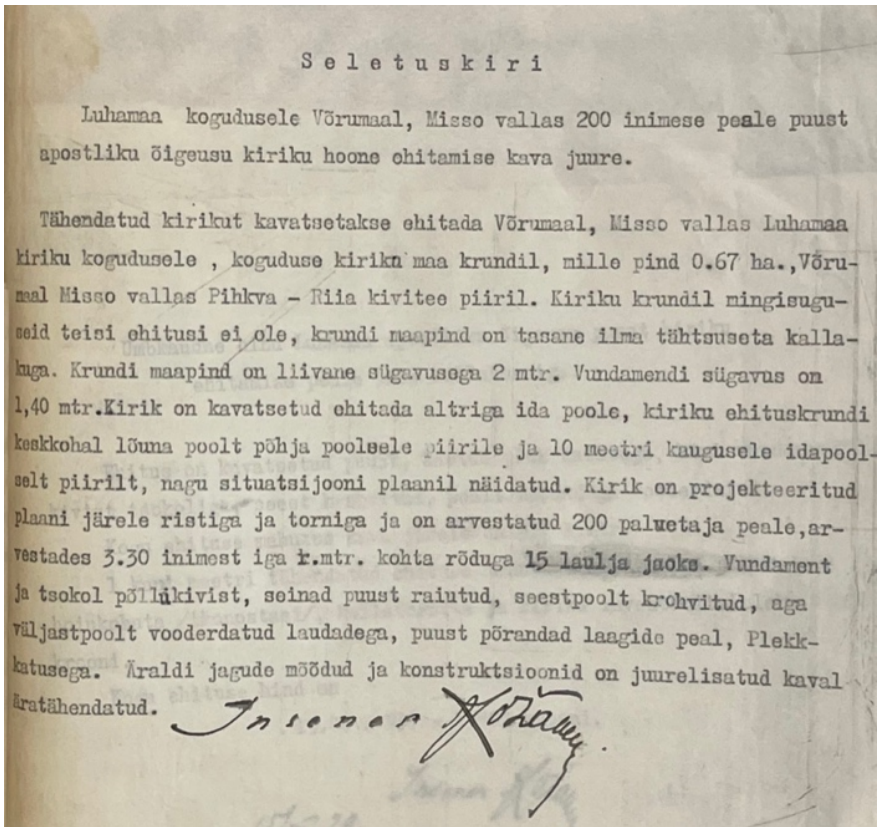

S e l e t u s k i r i

Luhamaa kogudusele Võrumaal, Misso vallas 200 inimese peale puust apostliku õigeusu kiriku hoone ehitamise kava juure.

Tähendatud kirikut kavatsetakse ehitada Võrumaal, Misso vallas Luhamaa kiriku kogudusele , koguduse kirikn maa krundil, mille pind 0.67 ha.,Võrumaal Misso vallas Pihkva – Riia kivitee piiril. Kiriku krundil mingisuguseid teisi ehitusi ei ole, krundi maapind on tasane ilma tähtsuseta kallakuga. Krundi maapind on liivane sügavusega 2 mtr. Vundamendi sügavus on 1,40 mtr.Kirik on kavatsetud ehitada altriga ida poole, kiriku ehituskrundi keskkohal lõuna poolt põhja poolsele piirile ja 10 meetri kaugusele idapoolselt piirilt, nagu situatsijooni plaanil näidatud. Kirik on projekteeritud plaani järele ristiga ja torniga ja on arvestatud 200 palvetaja peale,arvestades 3.30 inimest iga r.mtr. kohta rõduga 15 laulja jaoks. Vundament ja tsokol põllukivist, seinad puust raiutud, seestpoolt krohvitud, aga väljastpoolt vooderdatud laudadega, puust põrandad laagide peal, Plekkkatusega. Äraldi jagude mõõdud ja konstruktsioonid on juurelisatud kaval äratähendatud.

Illustratsioon 2 Luhamaa kirikuplaanide juurde saadetud seletuskiri hoonet kavandanud inseneriilt[22]

[19] *Postimees 18.05.1927*
[20] *Võru maakonna Misso valla J. Koonurme krundist Luhamaa Pühavaimu apostliku õigeusu kogudusele maa-ala kinnistusluba, Rahvusarhiiv Tallinnas, AIS arhivaal nr: ERA.63.23.1066*
[21] *Eesti Apostlik Õigeusu kirik , https://www.eoc.ee/kogudus/1963-2/?v=a57b8491d1d8*
[22] *Toimik Luhamaa koguduse kohta Eesti Rahvusarhiiv ERA.1655.3.530*

Luhamaa kiriku ehitus edeneb, kogudus kogub annetusi - sellest annavad nupukestega ülevaateid kohalikud ajalehed:

„Luhamaal on käsil kiriku ehitamine. Kohase hoone püstitamine on ümbruskonnale kaunis raske. On korraldatud rida perekonnaõhtuid ja pidusid raha kogumiseks. Mardiõhtul kohaliste agarate noorte algatusel wõeti ette suurem annetuste kogumine. Pasunakoori saatel käidi enamjagu talusid läbi, kust saadi wilja 70 puuda ja muid annetusi. Kadriõhtul kawatsetakse weel käimata jäänud talud läbi käia. Kuigi kiriku ehitamine edeneb rahapuudusel aeglaselt, wõib siiski lähemal ajal loota, et Luhamaal kerkib oma kirik. Praegu käiwad luhamaalased Pankjawiste kirikus:“[23]

„Luhamaa kirik sai katuse alla Koguduse liikmete annetustega püstitati hoone. Juba möödunud kewadel kohalik Ap.õigeusu kogudus tegi algust kiriku ehitamisega, kuid rahapuudusel see jäi sügisel seisma. Hiljuti saadi riigiwanema summadest S00 kr. toetust kiriku hääks, kuid sellest jätkus waid ehituse katmiseks tsinkplekk-katusega. Suuremad tööd on weel alles ees, kuid kogudusel pole raha nende läbiwttmiseks. Koguduse liikmete ohwrimeelsus oma emakeelse kiriku wastu on suur, kuid kogudus ise on wäike ja ajad on kehwad. Oleks wäga ilus, kui Piirimaade Selts toetaks luhamaalaste ettewõtet.“[24]

„Omal jõul püstitatakse kirik. Luhamaa kirik awatakse sügisel jumalateenistuseks. Läinud pühapäewal oli Luhamaal on läinud kaunis libedasti, sest kogu näitemüük, mille puhas sissetulek läks kirikuehituse lõpulewiimiseks. Uus Luhamaa nurk on olnud täie hingega uue kiriku ehituse juures. Toetust on saadud 600 kr ,kirik on juba katuse all, ehitus läheb maksma ligi miljon. Ehitus saab kaunis nägus ja asub Riia- Luhamaa Pihkwa kiwitee lähedal“[25]

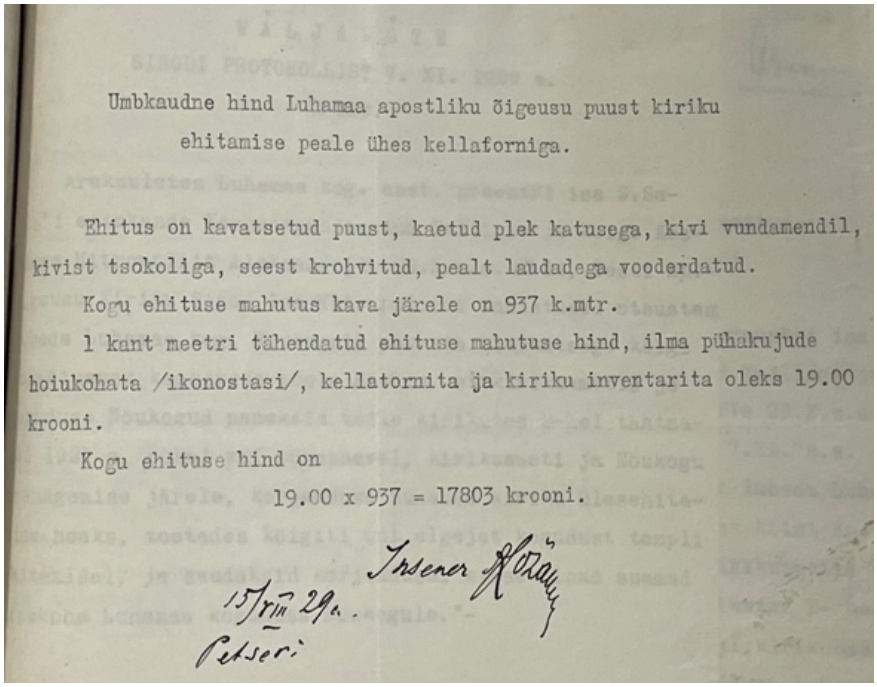

Umbkaudne hind Luhamaa apostliku õigeusu puust kiriku
ehitamise peale ühes kellaforniga.

Ehitus on kavatsetud puust, kaetud plek katusega, kivi vundamendil, kivist tsokoliga, seest krohvitud, pealt laudadega vooderdatud.

Kogu ehituse mahutus kava järele on 937 k.mtr.

1 kant meetri tähendatud ehituse mahutuse hind, ilma pühakujude hoiukohata /ikonostasi/, kellatornita ja kiriku inventarita oleks 19.00 krooni.

Kogu ehituse hind on
19.00 x 937 = 17803 krooni.

Insener K...

15/III 29 a.

Eelseri

Illustratsioon 3 Luhamaa kiriku esmane eelarve on koostatud hoone projekteerinud inseneri poolt 1929[26]

[23] *Elu 16.11.1929*
[24] *Elu 17.05.1930*
25 Elu 6.VI:1931
[26] *Toimik Luhamaa koguduse kohta Eesti Rahvusarhiiv ERA.1655.3.530*

Annetuste kogumiseks ei põlata ära kasutada massikommunikatsioonivahendeid:

„Luhamaa õigeusu kogudus wajab raha. Kiriku ehitamiseks puuduwad summad. Luhamaa ap.-õigeusu kogudus on tust saadud. Et kogudus noor ja wane. wäike, kuid elujõuline. Ta on asuta tud kõigest mõned aastad tagasi lahtilöömisega Pankjawitsa wenekeelsest kirikust, sest setu tahab jumalasõna oma emakeeles kuulda. Selle lühikese aja jooksul. kogudus õige palju korda saatnud. Ehitamisel on kirik, mis on juba katuse alla wiidud. Ehitus on seni läbi wiidud pääasjalikult omal jõul, riigilt on ainult wähe toeon kiriku ehitamise lõpulewiimine seotud suurte raskustega. Kogudus wajaks raha, kuid seda pole nii kerge saada. 1930. a. kassa läbikäik oli kr. 1919.92, milline summa on hangitud korjanduskest, näitemüügist, toetusest ja wabatahtlikest annetusist. Summa on wälja läinud pääasjalikult kiriku ehitamise pääle.“ [27]

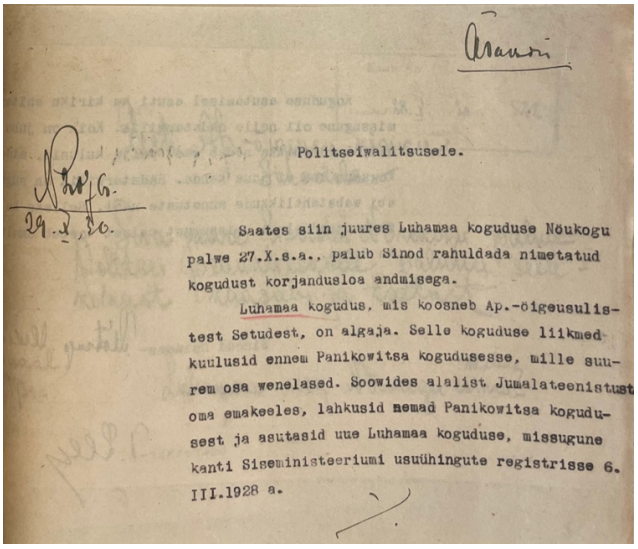

Politseiwalitsusele.

Saates siin juures Luhamaa koguduse Nõukogu palwe 27.X.s.a., palub Sinod rahuldada nimetatud kogudust korjandusloa andmisega.

Luhamaa kogudus, mis koosneb Ap.-õigeusulistest Setudest, on algaja. Selle koguduse liikmed kuulusid ennem Panikowitsa kogudusesse, mille suurem osa wenelased. Soowides alalist Jumalateenistust oma emakeeles, lahkusid nemad Panikowitsa kogudusest ja asutasid uue Luhamaa koguduse, missugune kanti Siseministeeriumi usuühingute registrisse 6. III.1928 a.

Illustratsioon 4 Korjandusloa taotlus politseivalitsusele29. oktoober.1930.[28]

„Luhamaa kirik kogub raha. Möödunud pühapärwal ja esmaspäewal peeti Luhamaa Ap.-õigeusu -koguduse näitemüüki kohalikus koolimajas. Kuna Setumaal elab rahwas weel wana kalendri järgi ja et parajasti olid manad suwistepühad, kus rahwal rohkem aega, oli rahwast haruldaselt palju kokku tulnud. Üldine -sissekulek näitemüügist oli umbes kr. 325,00, mis läheb kiriku walmistamiseks. Teatawasti kiriku ehitamisega tehti algust juba paar aastat tagasi, kuid kitsad ajad annawad ka end siin tunda. Praegu on asi nii kaugel, et arwatawasti sügisel hakatakse uues kirikus jumalateenistust pidama.“[29]

„Luhamaa kirik walmis. Eelolewal pühapäewal awalakse piduliku jumalateenistusega Luhamaa apostliku õigeusu kirik. Ehitus on teostunud tänu koguduse energilistele juhtidele. Käesolewal nädalal makseti praost Naagile wälja 1000 krooni, missuguse summa määras riigiwanem metropoliit Aleksandri palwel kogudusele kiriku ehitamise lvpnlewiimiseks. Kiriku ehitamiseks tarwisminewa summa on kogudus kokku pannud ise ja hoidunud laenude tegemisest. Kiriku pühitsemine jääb tulevaks kewadeks.“ [30]

[27] *Wõru Teataja 3.03.1931*
[28] *Toimik Luhamaa koguduse kohta Eesti Rahvusarhiiv ERA.1655.3.530*
[29] *Wõru Teataja 7.06.1931*
[30] *Waba Maa, nr. 266, 12.11.1931*

„Rahwamurd Luhamaa kiriku pühitsemisel Pühapäewal toimus Luhamaal (Setumaal) kohaliku ap.-õigeusu kiriku pühitsemine. Pühitsetud kirikwalmis küll juba läinud aasta sügiseks, millisest ajast peale seal ka jumalateenistusi peetakse. Kiriku pühitsemise pidustused algasid laupäewal, milleks ajaks oli kutsutud külalistena kohale ilmunud miiropoliit Aleksander ja end. Luhamaa ning naabcrkoguduste Preestrid. Kiriku pühitsemisel wiibis haruldaselt rohkelt inimesi, koos wöis olla inimest 5 — 6 tuhat.“[31]

F5 Luhamaa kirik 1931. Foto Kalev Kiviste fotokogust

Olulist sündmust kajastas ka apostellik-õigeusu kuukiri Uus Elu 1932 a. Luhamaa kiriku rajamisele pühendatud eriväljaandes, selles on sõna võtnud nii tollane metropoliit Aleksander, Petserimaa praost R.Raag kui kiriku rajamisel juures seisnud inimesed.[32]

1.4 Hilisemad tegemised

1936. aasta oktoobris otsustati koguduse aastakoosolekul osta üks lähedane talukoht, mis sobiks kirikumaaks ja aitaks väikese koguduse vaimulikul ennast ära majandada.[33]

Tänapäeval kuulub Luhamaa Pühavaimu kirik Seto külävüü[34] turismimarsruudi alla- see on Setumaa olulisi kultuuriobjekte, vaatamisväärsusi ja asutusi ühendav turismimarsruut.

[31] *Postimees 1932.06.29*
[32] *Uus Elu 1932 6. väljaanne*
[33] *Võru maakonna Misso valla J. Koonurme krundist Luhamaa Pühavaimu apostliku õigeusu kogudusele maa-ala kinnistusluba ERA.63.23.1066*
[34] *https://www.visitsetomaa.ee/et/vaatamisvaarsused/34/luhamaa-kirik*

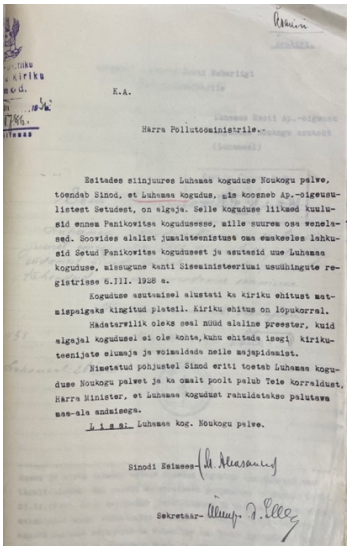

K.A.

Harra Põllutöoministrile.-

Esitades siinjuures Luhamaa koguduse Nõukogu palve, teendab Sinod, et Luhamaa kogudus, mis koosneb Ap.-õigeusulistest Setudest, on elnuja. Selle koguduse liikmed kuulusid ennem Panikovitsa kogudusesse, mille suurem osa venelased. Soovides alalist jumalateenistust oma emakeeles lahkusid Setud Panikovitsa kogudusest ja asutasid uue Luhamaa koguduse, missuguse kanti Siseministeeriumi usuühingute registrisse 6.III. 1928 a.

Koguduse asutamisel alustati ka kiriku ehitust mattumispaiga kingitud platsil. Kiriku ehitus on lõpukorral.

Hädatarvilik oleks seal nüüd alaline preester, kuid algajal kogudusel ei ole kohta, kuhu ehitada isegi kirikuteenijate elumaja ja voimaldada neile majapidamist.

Nimetatud põhjustel Sinod eriti toetab Luhamaa koguduse Nõukogu palvet ja ka omalt poolt palub Teie korraldust, Härra Minister, et Luhamaa kogudust rahuldatakse palutava maa-ala andmisega.

Lisa: Luhamaa kog. Nõukogu palve.

Sinodi Esimees

Sekretär-

Illustratsioon 5 Palvekiri härra maa eraldamiseks kogudusele märts.1931[35]

Seto külavüü kulgeb Võõpsust Luhamaani ja on umbes 100 kilomeetrit pikk. Turismimarsruut on suunatud eeskätt autoturistidele ja rattamatkajatele. Marsruut on tähistatud 130 viida, 12 välikaardi ja 3 infotulbaga. Marsruudi äärde on rajatud 8 puhkekohta. Vaatamisväärsusi tutvustav informatsioon on eesti, setu, inglise ja vene keeles.

Marsruut tutvustab 37 Setumaa vaatamisväärsust ja asutust, millest 33 asub Eestis ja 4 Venemaal.[36]

Kiriku juures asub Luhamaa kalmistu, mis on 17.06.1997 arvele võetud ajaloomälestisena Kultuuriministeri Jaak Allikú määrus nr.6 19.03.1997, samuti II maailmasõjas hukkunute ühishaud. (vt. lisa-7)

2.HOONE JA SELLE OSADE KIRJELDUS NING SEISUKORD

2.1 Hoone materjalikasutuse ja tehnilise seisukorra kirjeldus

Hoone on selge geomeetrilise ristikujulise põhiplaaniga, läänepoolse neljatahulise puust otsatorniga ja ühe poolsibulkupliga puidust lihtne maakirik. Tornikiiver ja torni ülakorruse kellatoa kellaluugid asetsevad kirikusaali suhtes madala viiluga katuseharjast kõrgemal, puidust sibulkuppel troonib ruudukujulise saaliosa tipus. Peasissekäiku kujundab neoklassitsistliku kolmnurkviiluga eesuks.

Ehitise stiiliks on vanemajaloolane A.Pantelejev 1987 aastal märkinud „retrospektivism“[37] 1988. aasta inventeerimisaktist võime lugeda: „*...Võimsa neljakandilise kellatorni mahulise ülesehituse ja detailide poolest sarnaneb hoone neoklassitsistlike rajatistega, kuid kupliga,*

[35] *Toimik Luhamaa koguduse kohta Eesti Rahvusarhiiv ERA.1655.3.530*
[36] *Seto Külavüü wikipedia*
[37] *ERA Ap.õigeusu kirikute arhitektuuri-ajalooline inventariseerimine T-0-76.1.12149. lk 50*

üldlahenduses on täiesti omapärane sakraalarhitektuuri näide"[38]

F6 Luhamaa kirik suvistepühal. Tundmatu autor Foto Kalev Kiviste fotokogust

F7 Luhamaa kirik. Vaade lõunast 2021. aprill. Foto: U. Raudsik

[38] *ERA Vene-õigeusu kirikute inventeerimine T-76.1.12276. lk 7*

F8 Luhamaa kirik. Vaade põhjast 2021. aprill. Foto: U. Raudsik

F9 Luhamaa kirik. Vaade läänest 2021. aprill. Foto: U. Raudsik

Peasissepääs avaneb läände, künkanõlva pidi allapoole langevale surnuaiale selliselt, et kirik kõrgub surnuaias viibijate kohal, mõjudes vaatamata oma väikestele gabariitidele imposantsena valvates kõigi lähedal viibijate üle. Külguksed avanevad põhja ja lõunasse.

2.2 Hoone kandetarind - sokkel, välistrepid ja fassaad.

Hoone maakivist vundament on laotud savikarva värvi lupja sisaldava mördiga puhas-vuuksoklina. Sokli seisukord on üldjoontes hea: maakivi nähtavad lõigud on rahuldavas seisukorras.

Põhjanurga vundament vajaks parandamist, sest varasemalt katkise sadeveesüsteemi tõttu läbileotatud hoone põhjanurk oli saanud veekahjustusi, samuti kannatada saanud vundament. Suuri kivide väljavajumisi ei ole, hetkel on see tsementkrohviga rohmakalt lapitud.

Mõistlik oleks vihmaveerennile lisada kett vihmavee hoonelt eemale suunamiseks või pikendada renne selliselt, et langev vesi ei kahjustaks edaspidi soklit.

F10 Luhamaa kirik. Vundamendi üldseisund on hea 2021. aprill. Foto: U. Raudsik
F11 Luhamaa kirik. Vundamendi põhjanurk vajab remonti 2021. aprill. Foto: U. Raudsik

F12 Luhamaa kirik. Lääne trepp vajab remonti 2021. aprill. Foto: U. Raudsik

F13 Luhamaa kirik. 2020. a. suvel remonditud lõuna trepp 2021. aprill. Foto: U. Raudsik

F14 Luhamaa kirik. Rahuldavas seisus idakülje trepp 2021. aprill. Foto: U. Raudsik

2.3 Välisvooder ja sadeveesüsteemid

Maakividest vundamendile rajatud ristpalkidest puithoone on hiljem kaetud erineva laiusega horisontaalse laudisega. Algselt seisis puitkonstruktsioon ilma välisvoodrita, koguduse kosudes kaeti seinad laudadest välisvoodriga.

Hoone puitkonstruktsioon on põhjanurgas läbinud remondi 2020. a suvel. (Ill.fotod lisa-5)

F15,16,17. Luhamaa kirik. Hoone vihmaveesüsteeme ja katust on korduvalt remonditud. Fotod U.Raudsik

Tänasel päeval fassaadil uuendatud horisontaallaudis, mis on värvitud vee baasil värviga heledat sinakashalli tooni (Caparoli värvikaart , toon Arctis *(25 L85-C3-H220))* ja välis-nurkade piirdeliistud värvitud halli tooni (Caparoli värvikaart , toon Arctis 50 *(L70-C5-H220))*[39], kasutatud on kahte erineva laiusega laudist - hoone põhiosas laiemat 190 mm, ülaosas kitsamat 140 mm laudist.

Tuulelauad lihtsast profileerimata lauast on toonitud halliks. Puidust räästakarniis on lihtne koosneb horisontaallaudadest ja ühest vertikaallauast seisukord hea. Fassaadilauad on asendatud 2020.a. remonttööde käigus uute laudadega, mis valiti profiililt esialgsetega võimalikult ligilähedased . Torniseinad on uuendatud 1986. a. katuseremondi käigus, uus värvkate 2020.a.suvel.[40]

F15 ja F16 Luhamaa kirik. Välisseinte vooder on erineva laiusega 2021. aprill. Foto: U. Raudsik

Vihmaveesüsteemid on uuendatud osaliselt värvitud plekist, vanad sadeveetorud ja rennid pärinevad 2018 a. remondist-need on tsingitud plekist. Sokliplekid on paigaldatud 2018.aastal värvimata tsinkplekist.

F17,18ja F19 Luhamaa kirik. Erinevad vihmaveesüsteemid 2021. aprill. Foto: U. Raudsik

[39] *Luhamaa kiriku kodanikualgatuse eestvedaja Kera Volli 2021.a aprill kirjavahetus.*
[40] *https://lounapostimees.postimees.ee/7120834/kularahvas-remontis-oma-jouga-kiriku#_=_*

2.4 Katus ja pööning

Katuse kandekonstruktsioon on tugev ja heas seisus, sest see ehitati üles täiesti uuesti 1986. a. remondi käigus. Katusealusel nähtavaid uusi läbijooksukohti ei tuvastatud. Katus ja tornikiivrid said tollase remondi käigus uue valtsitud tsinkplekkkatte.

F20 ja F21 Luhamaa kirik. Uued katused 2021. aprill. Foto: U. Raudsik

Hoone plekk-katused on esmasel visuaalsel vaatlusel rahuldavad, üksnes põhjapoolse katuse nurk on aluskattest lahti. Seega peaks suure katusepinna lähiajal üle kontrollima ja vajadusel lappima. 2020. a. remondi käigus uuendati külgapsiidide ja peaukse kohal frontoonkatuse katted.

F22 Luhamaa kirik. Lahtine katuseplekk 2021. aprill. Foto: U.R.

F23 ja 24 Luhamaa kirik. Katuse kontsuktsioonid on aastast 1986. Foto U. Raudsik

2.5 Avatäited- aknad, luugid, uksed.

Hoonele valgust andvateks avatäideteks on vastastiku asetsevad, kummalgi pool külgapsiide asetsevad neli kitsast saali kaarakent väikese ruudujaotusega. Aknad , mis avanevad lõuna ja põhjasuunda on seestpoolt suletavad puidust luukidega. Nende kohal kõrgemal asetsevad diagonaalse ruudujaotusega ümmargused valgmikuaknad - kokku 4 tk, lisaks samasugused 3 tükki veel läänekülgel kiriku sissepääsu ukse kohal ja fassaadil. Akendel on profiiliga puust värvitud aknalauad. Tuulekojal on üks ja peaapsiidis käärkambril kaks laiemat ja madalamat kaarakent. Tuulekoja aknad on seestpoolt suletavad puitluukidega ja neist ühte pole võimalik avada, sest trepp suleb selle. Hoone aknad moodustavad omavahel kena terviku. Kõik aknad on algupärased, valmistatud kahekordses puitraamis avatäitena ning üsna hästi säilinud kuid vajavad restaureerimist. Kõik sulused, luugid ja muu furnituur algupärane kuid vajab korrastamist.

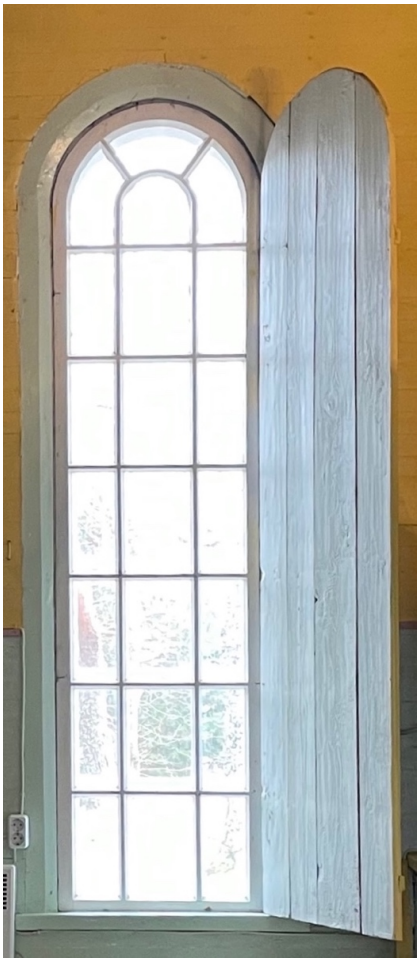

F25,26 ja 27 Luhamaa kirik. Kõrged kaaraknad väljast ja seest 2021. aprill. Foto U. Raudsik

F28 Luhamaa kirik. Ümaraken 2021. aprill. Foto U. Raudsik
F29 ja 30 Luhamaa kirik. Kõik hinged ja sulused on algupärased 2021. aprill. Foto U. Raudsik

F31 ja 32 Luhamaa kirik. Kaaraken väljast, eeskoja luugiga kaetud aken 2021. aprill. Foto U. Raudsik

F32 Luhamaa kirik 1931. Vanad torniaknad. Fragment fotost Foto Kalev Kiviste fotokogust
F33 ja F34 Luhamaa kiriku tornid 2021 aprill Foto U. Raudsik

Kiriku ehituse aegsetelt fotodelt on näha , et algupäraselt on olnud ka mõlema torni küljel väikesed nelja ilmakaare poole vaatavad kaaraknad. Hilisemate kiriku tornide remontimiste käigus on need eemaldatud või kinni kaetud, millest on väga kahju.

Kellatorni autentsed tahveldatud luugid on 1986.a. remonditööde käigus asendatud ilmetute uute luukidega.

F35 ja 36 Luhamaa kirik. Kellatorni kaarjas luuk. Vaade väljast, vaade seest 2021.aprill. Foto U. Raudsik

Kõik uksed on olnud kahe poolega väljapoole avanevad tahveluksed. Tegemist on originaalustega. Ustel säilinud esialgne furnituur, mis vajaks korrastamist: vanade värvikihtide eemaldamist, puhastamist ja uue viimistluskihiga katmist. (vt. lisa 3). Vanad puidust välisuksed on üsna kiriku tegevuse alul löödud üle plekiga. Põhiliseks plekiga katmise põhjuseks on olnud vandalism, sest paikneb ju hoone Eesti -Vene piiripunktist vaid kilomeetri kaugusel. Praegu on hoone valvestatud.

F37 ja F38 Luhamaa kirik .Välisuks. Vaade väljast, vaade seest 2021. aprill. Foto U. Raudsik

F39 ja F40 Luhamaa kirik .Külgapsiidi uks. Vaade väljast, vaade *seest 2021. aprill. Foto U. Raudsik*

2.6 Küttekolded ja korstnad

Hoonet köetakse kahe algupärase plekk-kestaga tellisahjuga, nn. *raudahjuga*-saalis kandiline ja käärkambris väike ümar ahi. Suure ahju korsten on uuesti üles laotud silikaat-tellistest ja kaetud painutatud plekist sädemepüüdjaga, käärkambri korsten ja slepe on halvas seisus ja vajaksid spetsialisti poolt hinnangut ja tegevuskava: lammutada ja remontida või uus asemele laduda. Korstnad on saanud viimase remondi käigus (2020 suvi) uued painutatud plekist sädemepüüdjad.

F41 ja 42 Luhamaa kirik. Raudahjud 2021. aprill. Foto U. Raudsik

F43,43 ja 44 Luhamaa kirik. Ahjuuksed ja remonti vajav ahjuslepe 2021. aprill. Foto U. Raudsik

F45 ja 46 Luhamaa kirik. Uus korsten ja remonti vajav väikese ahju korsten 2021. aprill. Foto U. Raudsik

2.7 Trepid

Eeskojast viib koorirõdule kitsas värvitud puutrepp ja sealt edasi kellakambrisse puust värvimata puutrepp.

F47, 48, 49,50 ja F51 Luhamaa kirik. Värvitud puutrepp ja trepi detailid 2021. aprill. Foto U. Raudsik

F52 ja 53 Luhamaa kirik. Värvimata puutrepp ja trepialune konku 2021. aprill. Foto U. Raudsik

2.8 Interjöör ja sisustus

Kirikuhoone on lihtne koosnedes kolmest järjestikku asetsevast ruumist esimesele korrusel: eeskojast, saalist ja käärkambrist.

Eeskoja ühes seinas on seestpoolt luukidega suletud kaaraken, selle ees puidust lihtne puutrepp, mis viib teisele korrusele koorirõdule ja sealt edasi üles kellaruumi.

F54 Luhamaa kirik. Eeskoda ja trepp 2021. aprill. Foto U. Raudsik

F55 Luhamaa kirik. Saal 2021. aprill. Foto U. Raudsik

Illustratsioon 4,5,6 Eelnev värvipalett enne remonti.Fotod: M:L: Paaver 2005

Inventeerija: Mari-Liis Paaveri poolt 2005. aastal koostatud kirikutekstiilide inventari-nimekirja vahel on lisatud fotodelt näha interjööri seinavärvides valitsevat tänapäevasest oluliselt erinevamat gammat[41] - helepunast põrandat, oranžiks värvitud seina alaosa, põrandaga samatoonlist ca 2 cm laiust bordüüritriipu ja valgeks värvitud seina ülaosa ning lage. Uue

[41] *M.L.Paaver EAÕK Luhamaa koguduse tekstiilid (koostatud augustis 2005)*

remondi käigus on eiratud hoone algupärast värvipaletti. Järgnevate remontide käigus võiks teha värvisondaažid ja püüda püsida algupärases värvistikus. Samuti peaks kasutama algupäraste värvidega samu baasvärve (linaõlivärv või õlivärv).

F56 Luhamaa kirik. Vaade saali külgapsiidile 2021. aprill. Foto U. Raudsik

Hoonel on puitpõrandad, mis on heas seisukorras, põrandaid on korduvalt värvitud. Uue remondi korral puhastada põrandad ettevaatlikult vanadest värvikihtidest , vajadusel teha puiduparandused, seejärel katta viimistluskihiga, mille valimisel võiks lähtuda värvisondaaži tulemusest.

Kõik seinad ja laed on kaetud puitlaudisega, mis on viimase remondi käigus saanud muretu rõõmsavärvilise vee baasil värvkatte.

F57Luhamaa kirik. Vaade saali külgapsiidile.

F58 ja 59 Luhamaa kirik. Saali peauks ja koorirõdu 2021. aprill. Foto U. Raudsik

F60 Luhamaa kirik. Sisevaade

F61 ja F62 Luhamaa kirik. Sisevaated 2021. aprill. Foto U. Raudsik

F63 ja 64 Luhamaa kirik. Puitpinnad ja detailid on erinevate värvikihtide all 2021. aprill. Foto U. Raudsik

Kiriku ikonostaas pärineb Leesi kirikust

Ikonostaasi hankimisest annab tunnistust pikk kirjavahetus Sinodiga.[42] Uus kirik saatis palve Sinodile, et ehk keegi annetab või müüb alustavale kogudusele sümboolse hinnaga ikonostaasi ja muud õigeusu jumalateenistuseks hädatarvilikku atribuutikat.

Esmalt pakuti Luhamaale Rakvere kiriku ikonostaasi, kuid, selgus, et ei mahu siia korralikult ära , mispeale keelas Sinod selle tükeldamise ja käskis ikonostaasi Rakverre tagasi toimetada.

[42] *Toimik Luhamaa koguduse kohta Eesti Rahvusarhiiv ERA.1655.3.530*

Otsiti sobilikku ikonostaasi edasi kuni tuli pakkumine, et vana Leesi kiriku ikonostaas võiks äkki Luhamaale sobida.

Sinod lubas Leesi kiriku ikonostaasi[43] Luhamaale tingimusega, et see Luhamaa kiriku jaoks sobimatu Rakvere ikonostaasi viivitamatult Rakverre ühes tükis tagasi saadaks. Et aga kogudus nii vaene oli, siis oli isegi Rakverre maalide tagasiviimine suur kulu, saatmine venis senikaua kui Sinodile laekus juba järgmine samasugune ikonostaasisoov rajatava Mehikoorma kiriku poolt. Nii tulidki Mehikoorma mehed ja viisid endale ikonostaasi ja Luhamaa kirikule saadeti Leesi ikonostaas koos kuninglike ustega. (Vt.lisa -3)

F65 Luhamaa kirik. Ikonostaas 2021. aprill. Foto U. Raudsik

Suure seinamaali autorlus on senini segane. Altarimaali maalija olla Luhamaale kutsutud

Luhamaa kiriku esimese Eesti õigeusu vaimuliku munk - preester Jakob-Laatsar Sarve poolt[44], kes oli aastatel 1944-51 preestri asetäitjaks - teda kirjeldatakse kui omakasupüüdmatut ja ainult

[43] *Ikonostaas (kreeka keeles εἰκονοστάσιον < εἰκώνα 'pilt, kujutis' ja στάση 'seisma';*
ka pildisein või pühakujusein on õigeusu kirikus altarit koguduseruumist eraldav ikoonidega kaunistatud sein. Ikonostaas sümboliseerib taevase kiriku lähedust ja selle eetkostet maise kiriku eest
[44] *Vaimulike andmebaas EAÕK koduleht*

kirikule ja usule pühendunud kirikuteenrit. See maal kujutab endast viimasepäeva kohut. Isa Sarve ajal loodi ka kirikukoor, mida juhatas eestlane Mihhail Morel. Kooriga liitus palju noori.[45]Koor oli väga menukas ja ümbruskonnas hinnatud, seetõttu ka tihtipeale kõikvõimalikele üritustele laulma kutsutud.

F66 Munk-preester Sarv Jakob-Laatsar Peetri poeg. Foto:tundmatu autor.

F67 Luhamaa kirik. Suur seinamaal 2021. aprill. Foto U. Raudsik

[45] *K.Teder, K.Viiard Luhamaa Apostlik-Õigeusu Kirik Uurimistöö. Vastseliina 2008*

F68 Maali fragment. Vasak paneel 2021. aprill. Foto U. Raudsik

F69 Maali fragment. Keskosa 2021. aprill. Foto U. Raudsik

F70 Maali fragment. Parem paneel. 2021. aprill. Foto U. Raudsik

3 KULTUURIVÄÄRTUSLIKUD HOONEOSAD JA DETAILID

Ajahambale on vastu pidanud uksed ja aknad, sisetrepid ja kogu hoone sisustus. Kõik need elemendid on piisavalt hästi säilinud ning neid peaks väärtustama ja hoidma maja edaspidisel hooldusel. (Vt.lisa-3 hoone väärtuslike detailide paiknemise skeemid)

Antud hoone interjöörist on leida palju ajastule iseloomulikke detaile. Lahutamatud, sellele majatüübile omastest ja algaegadest säilinud elementidest väärivad mainimist hoone lihtsad trepid, kõik originaalsed avatäited koos luukide, aknalaudade, piirdeliistude ja furnituuriga ning kogu interjöör tervikuna. Lagesid ja seinu katab kitsas profileerimata voodrilaud (Ill.64).. Kõik need ajaloolised interjööri detailid väärivad kindlasti värvi-uuringuid ja säilitamist.

Säilinud 3 valatud pronkskella, mis on traditsioonilise tornikella kujulised, erinevate mõõtudega - suur, keskmine ja väike. Suuremad kellad on kasutuses, väiksem kell on maha võetud. Põhjus teadmata.

F71, F72 Luhamaa kirik. N. Finljandski tehase suur kell eest ja tagant Foto U. Raudsik

Suur pronksist valatud kell 1877.a Venemaa, Moskva, N. Finljandski tehas
Mõõtmed: kõrgus 110 cm, läbimõõt 108 cm
Rikkaliku ornamenteeringu ning valutekstidega tornikell, mille ülemises osas on neli valatud reljeefset keerubit, allpool kahelt realt tekst. Ülemises osas on valatud tekst: *ЛИТЪ НА ЗАВ. ФИНЛЯНДСКАГО ВЪ МОСКВЕ ЦЕРКВИ ВО ИМЯ СВЯТОГО АПОСТОЛА АНДРЕЯ ПЕРВОЗВАННОГО 1877 ГОДА* ja allpool vanavene traditsioone järgiv akantusemustriline ornamendiriba[46] selle sees oleva madalrelieefses medaljonis kujutatud Jeesus risti kandmas. Teisel küljel kolm valatud auhinnatemplit.
Keskmine pronksist valatud kell 1884.a. Venemaa, Gatsina, A. S. Lavrovi tehas
Mõõtmed: Kõrgus ca 80cm, läbimõõt ca 75cm.
Tornikella ülaosas jookseb ühe reana valatud tekst:*ГАТЧИНО ЗАВОДЪ А. С. ЛАВРОВЪ 1884 ГОДа В ВСУ 2 П. 25 Ф)* Kellal puudub dekoor, on vaid relieefsed ehistriibud kella alaosas
Väike pronksist valatud kell 19.saj 2.pool Venemaa,vendade Samginide tehas.
Kella ülaosas dekooririba madalreljeefse akantusdekooriga, Keskmise, ca 20 cm laia ornamendivööndi moodustab väänelpõiming keskel madalrelieefse medaljoniga, mis kujutab paavsti või mõnd teist kõrget õigeusu vaimulikku. Kella alaosas valukirje: *на заводэ братьевъ Самгиныхъ*.Kellapind määrdunud, arvatavasti lohaka maalritöö tulemus.

[46] *Akantusmotiiv on Vahemere maades kasvava akantustaime ehk karusõra stiliseeritud vorm, mida on kasutatud kunstis, populaarne ornamendimotiiv antiikkunstist ampiirini ja hiljemgi. Võib esineda kas üksikute lehtedena või rütmiliselt rulluva lehtedega väädina (tegemist on ajaloos juba küllaltki varakult kasutatud kunstilise vabadusega, sest looduslikult karusõrg vääte ei moodusta).*

F73 Luhamaa kirik. A. S. Lavrovi tehas tehases toodetud keskmise suurusega kell Foto U. Raudsik
F74 Luhamaa kirik. vendade Samginide tehases toodetud väike kell Foto U. Raudsik

4 HOONE ARHITEKTUURI VÄÄRTUSTAMINE JA KAITSE ALLA VÕTMISE ETTEPANEKUD

Väärtustama peaks maja algaegadest säilinud kõiki originaalosi – uksi ja aknaid, treppe.

4.1 Hoone kandetarind, fassaadid, sokkel

- Hoone kandetarind gabariitide muutmine ei ole lubatud.
- Säilimine praegusel asukohal.
- Sokli, müüride gabariitide muutmine ei ole lubatud. Ajalooline müürisegu ja sellega seotud viimistluskihid kuuluvad säilitamisele, v.a. sobimatud krohviparandused, destruktiivsed krohvi- ja mördikihid ning biokahjustunud materjal
- Lubatud on müüri- ja vuugikrohviparandused lubimördiga. Paranduskrohv peab nii koostiselt kui teostusviisilt sarnanema ajaloolise krohviga.
- Lubatud hoone kandetarind kahjustunud puidu proteesimine.
- Lubatud on viimistluspindade puhastamine lahtistest ja biokahjustunud viimistluskihtidest
- Fassaadi laudis ja paigutus tuleb säilitada algsel kohal ja eksponeerida kogu fassaadi perimeetril, ehisdetailid (akna ja ukse liistud, orig. karniisprofiilid)
- Lubatud osaline (pehastunud) laudade asendus jätkamise ja proteesimise teel
- Lubatud eemaldada lahtised ja sobimatud värvikihid.
- Lubatud värvitüüp: linaõlivärv, värvilahendus vastavalt uuringute tulemustele ja ajaloolistele analoogidele.

- Sadevetesüsteemi süliti peab olema piisaval kaugusel tagamaks sadevete mittesattumist majale.

4.2.1 Katuse ja torni kandetarindus, -kate ,rist

- Säilitada ajalooline katusevorm ja tarindusviis.
- Katuse kandekonstruktsioon ja laudis maksimaalselt säilitada
- Katusekattematerjal: tsingitud 0,6 mm terasplekist käsitsi valtsitud püstvalts katusekattematerjal. Lubatud minimaalne tsingikihi paksus 350g/m2
- lähtuda Ehitise Kaitseplekkide nõuetest RT 80- 10632-s kehtestatud juhendteatmikust
- Lubatud värvitüüp: tsingitud terasplekile nõutav õlivärvsüsteem, värvilahendus vastavalt uuringute tulemustele ja ajaloolistele analoogidele.
- Risti ja metallist tuulelipu ja kuuli säilitamine-eksponeerimine praegusel asukohal.
- Eemaldada sibulkupli jalalt plekk-kate ja avada ajaloolised kaaraknad.
- Juhul kui katusepleki alla jäänud aknad vajavad remonti, siis restaureerida vastavalt Muinsuskaitseameti akende restaureerimise käsiraamatule[47]

4.2.2 Kellad

- Selleks et kellad pikka aega oma kauni kõla säilitaksid, on vaja neid regulaarselt hooldada (iga kahe aasta tagant).
- Peale hoolduse on oluline, et kelli helistab või lööb selleks instrueeritud inimene, kes on suuteline kellade seisundit jooksvalt jälgima ja tuvastama võimalikud vead juba varakult.
- Hooldamata või valesti hooldatud kell võib lühikese aja jooksul mõraneda ja muutuda kasutamiskõlbmatuks.[48]

4.3.1 Avatäited. Aknad

- Akende ava suuruse ja kuju ja liigenduse muutmine on keelatud
- Kõik piidad, raamid, aknalauad säilitada ning restaureerida, sulused konserveerida.
- Lubatud kahjustunud puidu proteesimine
- Lubatud eemaldada lahtised ja sobimatud värvikihid.
- Lubatud värvitüüp: linaõlivärv, värvilahendus vastavalt uuringute tulemustele ja ajaloolistele analoogidele.
- Tornidel olevad akendel korrastada puitosad, vajadusel plommida samaväärse puiduga, värvida linaõli värviga vastavalt uuringute tulemusele ja ajaloolistele analoogidele
- Tornidel olevad akendel paranda vajadusel klaasid asendades need ajaloolise klaasiga.
- Klaaside purunemisel paigaldada klaasid alati kittimise teel!
- Kititud pindasid hooldada korra aastas: katta 1-kordse linaõlivahaga või värnitsaga!

4.3.2 Avatäited. Luugid

- Luukide ava suuruse ja kuju ja liigenduse muutmine on keelatud
- Kõik ajaloolised piidad, raamid, aknalauad säilitada ning restaureerida, sulused konserveerida.
- Lubatud kahjustunud puidu proteesimine

[47] *Muinsuskaitseamet restaureerimise käsiraamat.https://www.muinsuskaitseamet.ee/et/kasiraamat*
[48] *Juhan Kilumets ja Toomas Mäeväli Kirikute hooldusraamat Muinsuskaitseamet Tallinn 2007 Lk.65*

- Lubatud eemaldada lahtised ja sobimatud värvikihid.
- Lubatud värvitüüp: linaõlivärv, värvilahendus vastavalt uuringute tulemustele ja ajaloolistele analoogidele.
- Kellatornis olevad ajaloolisetel luukidel korrastada puitosad, vajadusel plommida samaväärse puiduga, värvida linaõli värviga vastavalt uuringute tulemusele ja ajaloolistele analoogidele
- Viimase remondi käigus asendatud uued luugid eemaldada ja toota asendatud luukide asemele uued, võttes eeskujuks olemasolevad vanad säilinud luugid.

4.3.3 Avatäited. Uksed

- Uste ava suuruse ja kuju ja tahvelduse muutmine on keelatud
- Lubatud uksepiitade kahjustunud puidu proteesimine.
- Terved latthinged, ol.ol. hingetapid ja (lukseppsepislukk –võtmega, lukusildid ja käepidemed säilitada) ning restaureerida. Säilimine praegusel asukohal.
- Lubatud eemaldada uksepiitadelt lahtised ja sobimatud värvikihid.
- Lubatud värvitüüp: linaõlivärv, värvilahendus vastavalt uuringute tulemustele ja ajaloolistele analoogidele.
- Kõik piidad, säilitada ning restaureerida.
- Kõik sulused-lukud, krambid säilitada ning restaureerida.

4.4 Ahjud ja korstnad

- Ahju remontimisel ei ole lubatud kasutada algupärasest erinevaid või algupäraseid matkivaid ehitusmaterjale
- Ahju ilme muutmine ei ole lubatud.
- Ahju asendamine ei ole lubatud
- Ahju katmine muude materjalidega ei ole lubatud
- Ahju või tema osade liigutamine algselt asukohalt ei ole lubatud

4.5 Trepid.

- Lubatud treppide kahjustunud puidu proteesimine.
- Lubatud eemaldada treppidelt lahtised ja sobimatud värvikihid.
- Lubatud värvitüüp: linaõlivärv, värvilahendus vastavalt uuringute tulemustele ja ajaloolistele analoogidele.

4.6 Interjöör

- Kirikusaali uks säilitada ja restaureerida.
- Lubatud kahjustunud puidu proteesimine.
- Säilitada ajalooline koorirõdu vorm ja tarindusviis.
- Koorirõdule viiva trepi kandekonstruktsioon ja rõdupõrandalaudis säilitada
- Lubatud lahtiste ja sobimatute värvikihtide eemaldamine.
- Lubatud värvitüüp: linaõlivärv, värvilahendus vastavalt uuringute tulemustele ja ajaloolistele analoogidele.
- Seinte, laeväli ja avade gabariitide muutmine ei ole lubatud.
- Lubatud on viimistluspindade puhastamine lahtistest ja kahjustunud viimistluskihtidest.

- Lubatud värvitüüp laelaudisel: vastavalt uuringute tulemustele.
- Lubatud värvitüüp puitpindadel: linaõlivärv, värvilahendus vastavalt uuringute tulemustele ja ajaloolistele analoogidele.
- Lubatud on kahjustunud põrandalaudise, -liistu ja tarindi asendamine samas mõõdus ja profiilidega puitmaterjaliga.
- Lubatud on sekundaarsete konstruktsioonide eemaldamine (siseukse piirdeliistu asendused)
- Lühter säilitada ja eksponeerida samal asupaigal laes. Lühtri restaureerimine on lubatud Muinsuskaitseametiga kooskõlastatud eraldi tegevuskava alusel
- Ettepanek kaaluda teenindavate valgustite asendamist eesruumi laes ja koorirõdu seinal olemasoleva lühtriga samasse ajajärku ja stiili jäävate väiksemate ja sobilike valgustitega.

4.7 Tehnilised kommunikatsioonid: pikse-, elektri-, valve- ja tuletõrjesüsteemid.

- Nõutud piksekaitsesüsteemi olemasolu
- Lähtuda Piksekaitsesüsteemi kontrolli juhendmaterjal pärast piksekaitsesüsteemi paigalduse lõpetamist vajalik mõõdistus!
- Lubatud muuta elektrikilbi gabariitide asukohta, korrastada ja kaasajastada Muinsuskaitseametiga kooskõlastatud eraldi tegevuskavade alusel.
- Tagada elektrisüsteemide regulaarne korrashoid ja kontroll

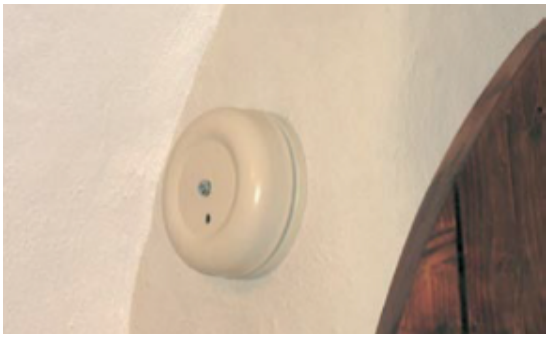

Illustratsioon 6 ja 7 interjööriga sobituv häirekell ja suitsuandur koos vasktorudesse peidetud juhtmetega.(Fotod M. Loit)[49]

- Suitsetamise keelustamine kirikuhoone vahetus läheduses
- Pööningu prahivaba hoidmine. Pööningu käiguteede puhta ja läbitavana hoidmine.
- Kui hoones toimuvad hooldus-, remont-, restaureerimis- või muud tööd, tuleb eriti hoolikalt jälgida, et hooletusest ei tekitataks tuleohtlikke olukordi (nt kuumaõhupüstoliga värvi eemaldamine, ehituspraht küttekollete läheduses jms).

4.8 Õueala

- Lubatud niitmine, prahi koristamine, puude ja põõsaste hooldus lõikus.
- Kõik raietööd tuleb kooskõlastada kohaliku omavalitsusega, konsulteerida kohaliku muinsuskaitse spetsialistiga.
- Kaevetööd tuleb kooskõlastada kohaliku omavalitsusega, konsulteerida kohaliku muinsuskaitse spetsialistiga

4.9 Hooldus

[49] *Muinsuskaitseamet. Tuleohutus. https://www.muinsuskaitseamet.ee/et/tuleohutus*

- **Katuse** neelukohad ja vihmaveerennid peavad olema puhtad oksarisust, seemnepurust ja lehtedest
- Kontrollida roosteplekkide ja lekete olemasolu, jälgi niiskuslaike vihmaveerennide ja -torude ümbruses.
- Kontrollida räästarennide ja vihmaveetorude stabiilsust (materjali tugevus, klambrite ja kinnituste korrasolek).
- Kontrollida vee- ja katteplekkide olemasolu ja funktsionaalsust hoone eri osadel.
- Maapinnale jõudnud sademeveed juhtida kiiresti hoonest eemale. Vältida vihmaveetorude sellist lõpetust, mille puhul vesi pritsib vastu hoone seina või kus piisav äravool pole tagatud.
- Katusealune peab olema hästi ventileeritud. Lindude sissetungi vältimiseks kata õhutusavad metallvõrguga.
- Hoida katusealune ruum puhas tolmust, ehitusprahist, linnusõnnikust ja kasutuselt kõrvaldatud esemetest. See on oluline nii tuleohutuse kui ka puitkonstruktsioonide säilimise seisukohalt, sest näiteks linnusõnniku kogunemine loob soodsad tingimused puidumädaniku tekkeks.
- Puhastada vihmaveerenne ja neelukohti vähemalt kaks korda aastas: kevadel pärast lume sulamist ja sügisel pärast lehtede langemist.
- Puhastamisel kasutada harja, luuda või puust kaabitsat. Mitte mingil juhul lükata vihmaveerennidesse kogunenud mustust äravoolutorusse, kus see võib ummistuse tekitada. Sageli on vihmaveesüsteemi puhastamiseks tarvis tõstukit.
- Vihmaveetoru puudumisel juhtida vesi hoonest eemale ajutiste torude, räästarennile toetatud roika või renni külge riputatud keti abil *50*
- Kõrvalda niiskuskolded, sealhulgas seinte äärde kogunenud lumehanged.
- **Fassaad:** laudist värvida perioodiliselt traditsioonilise linaõli- või keeduvärviga, sõltuvalt sellest, mis tüüpi värvi on varem kasutatud). Lõunapoolsed seinad vajavad tihedamat hooldusvärvimist.
- Väiksemaid pragusid ja lõhesid parandada linaõlikitiga. Siinjuures on oluline meeles pidada, et kititav pind peab olema krunditud, kuna vastasel korral imendub kitis leiduv õli puitu ning kitt ei nakku. Suuremate pragude puhul üksnes kitist ei piisa. Need tihendada sobivas mõõdus pilbastega. Esmalt täita pragu pooles ulatuses kitiga ning seejärel suruda pilbas prakku. Eemaldada ülearune kitt ning võimaluse korral naelutada pilbas peente naeltega kinni.
- Kui vanu pehastunud või muul moel kahjustunud laudu on tarvis osaliselt asendada uutega, püüda need hankida nii kvaliteedilt kui ka väljanägemiselt võimalikult originaalilähedased. Ideaalne on, kui parandamiseks kasutatavad lauad on samuti vanad, näiteks eemaldatud mõnelt lammutatavalt hoonelt, kuid kasutamiskõlblikud. [51]
- Mitte kasutada **põrandal** kummist põhjaga jalamatte, mis ei võimalda sinna alla kogunenud niiskusel välja kuivada.

[50] *Loit Mari Kirikute hooldusraamat Muinsuskaitseamet Tallinn 2007 lk.23*
[51] *Loit Mari Kirikute hooldusraamat Muinsuskaitseamet Tallinn 2007 lk.25*

- Planeerides vanemates kirikutes põrandatöid, arvestada, et põrandaalune pinnas kannab endas arheoloogilist informatsiooni. Vastavalt töö iseloomule on nõutav kas arheoloogiline järelevalve või arheoloogilised uuringud
- Hooldada ja pesta ajaloolisi põrandaid ettevaatlikult. Iga pesukord kulutab mingil määral põrandat, mistõttu väldi ülearust puhastamist – vähem käidavaid kohti pese harvemini.
- Eemaldada lahtine tolm ja mustus tolmuimejaga. Harjaga pühkimine keerutab üles tolmu, mis ladestub sisustusdetailidel.
- Pesta põrandat puhtas vees niisutatud lapiga, seejärel kuivatada (rohke vee kasutamine võib oluliselt muuta kirikuruumi suhtelise õhuniiskuse tasakaalu). Nii puit- kui ka kivipõranda pesuveele võib lisada veidi vedelat rohelist seepi, mis moodustab materjali pinnale kerge kaitsva kihi ning annab õrna läike. Kui seebilahust kasutatakse esmakordselt, on seepi soovitatav lisada 2–3 teelusikatäit 10 liitri vee kohta. Igal järgmisel pesukorral ei tarvitse seepi lisada. Mõistlik on seda teha siis, kui põrandapind taas matiks muutub. Edaspidistel seebilahuse kasutuskordadel piisab, kui seepi lisatakse pool teelusikat 10 liitri vee kohta.
- Mitte kasutada tugevatoimelisi keemilisi pesuvahendeid ega pindu kahjustavaid harju.
- Vältida pesemisel ja kuivatamisel põrandalapi puutumist seinte vastu – nii hoidutakse seinte alaosa märgumast ja määrdumast.
- Eemaldada põrandale sattunud küünlarasv puust või plastist kaabitsa abil vältimaks pinna kriimustamist. [52]
- **Aknad-uksed**. Kontrollida naaskliga torgates puidu olukorda. Kui teravik tungib kergesti sügavale puidu sisse, on alust arvata, et see on pehastunud. Niiskuskahjustusi tasub tavaliselt otsida aknaraamide ja uste alaosast.
- Kontrollida puitu katva värvi olukorda.
- Kontrollida hingede, suluste ja lukkude olukorda, selgitada, kas on roostet või väändumisi.
- Kontrollida, kas aknad ja uksed sulguvad korralikult. Raskesti käimise või irvakile jäämise põhjuseid võib olla mitmeid: ajapikku kuhjunud värvikihid, niiskusest tingitud aknaraami või ukse paisumine ja väändumine, lahtised ja väsinud hinged, piitade nihkumine hoone vajumise tagajärjel jms.
- Kõrvalda võimalikult kiiresti niiskuskahjustuse tekkepõhjus.
- Värvida perioodiliselt aknaraame traditsioonilise linaõlivärviga lähtudes algsest värvitoonist. Regulaarse hoolduse korral (õige värvimine ja kittimine) püsivad kvaliteetsed puitaknad isegi sada aastat ja rohkem. Sagedamat värvimist vajavad aknaraamide alaosad ja puidu ristpinnad.
- Varem linaõlivärviga värvitud uste puhul jätka sama värvitüübi kasutamist.
- Hingede, suluste ja lukkude parandamine ning väändunud akende ja uste rihtimisel rakendada selle ala asjatundjat.
- Topeltraamidega puitakende sisemised raamid tihendada talveks näiteks maalriteibi või aknakleeppaberiga. Nii välditakse akende vahele jää ja kondensatsioonivee tekkimist ning kirik muutub ühtlasi soojapidavamaks

[52] *Loit Mari Kirikute hooldusraamat Muinsuskaitseamet Tallinn 2007 lk.31*

- Varem puitraamis kitiga kinnitatud aknaruut kittida ka nüüd. Vahetevahel, näiteks siis, kui osa kitti on ära pudenenud, on vaja teha ka kitiparandusi.[53]
- **Sisustus**. Kui kirikus on tulemas suurem remont või puhastus, katta altarisein, ikonostaas, kantsel ja muu puitinventar korralikult kinni. Värvipritsmete või tööde ajal ladestuva mustuse likvideerimine võib katmisest märksa kulukamaks osutuda.
- Puhastada terveid pindu kuivalt pehme harja või lapiga, vajaduse korral võib kasutada ka tolmuimejat kõige väiksemal võimsusel.
- Peitsitud ja lakitud pindu võib kuivpuhastuse järel poleerida seemisnahkse lapiga.
- Põhjalikuma puhastamise asjas konsulteeri konservaatoriga.
- Maalid ja ikoonid. Ära aseta esemeid küttekehade vahetusse lähedusse. Eriti käib see puitalusel maalide ja ikoonide kohta.
- Hoida küünlad ja õlilambid maalidest ja ikoonidest ohutus kauguses.Nii välditakse tuleohtu, küünlavaha ja õlipritsmete sattumist pindadele ning maalipindade tahmumist
- Mitte asetada esemeid tihedalt vastu niiskeid ja külmi kivist välisseinu. Seina ja eseme vahele peab jääma vähemalt paari sentimeetri laiune õhuvahe. Selleks võib näiteks seina ja maali alumise serva vahele panna puidust klotsikese või korgitüki.
- Paigutada maalid seinale või ajutisele asukohale vertikaalselt ja selleks sobivate kinnitustega. Viltu toetamine põhjustab alusraami deformeerumist ja lõuendi puhul selle hilisemat väljavenimist või isegi rebenemist.
- Paigutada maalid ja ikoonid nii, et neile ei langeks peale otsene päikesevalgus. Vajaduse korral kasutada akende ees luuke.
- Kontrollida, kas puitalusel maali või ikooni pinnal leidub värskeid puidukahjurite lennuavasid või maas puidupulbri kuhjakesi. Võimaluse korral kontrolli ka esemete tagakülgi. Puidukahjurite ilmnedes viia nakatunud ese võimaluse korral mujale. Konsulteerida konservaatoriga kahjuritõrje asjas.
- Kontrollida, ega värvikiht ei ole pragune- nud või irdunud, ega lõuend ei lokivõi pole deformeerunud; puidule maalingu või ikooni puhul jälgi aluslaudade deformeerumist või lahtilöömist. Kahjustuse täpsustamiseks ja olukorra parandamiseks konsulteerida konservaatoriga.
- Vältida maale ja ikoone liigutades nende pinna puudutamist paljaste sõrmedega. Kasutada puuvillaseid kindaid.
- Paigutada maalid ja ikoonid ladustamisel riiulitele rõhtasendis (väikesemõõtmelised) või spetsiaalsetesse vahedesse püstasendis (suuremõõtmelised) nii, et need ei hõõrduks ega toetuks üksteise vastu.
- Kui esemetel on värvikiht pragunenud või irdunud, võib puhastamisega tegeleda vaid konservaator. Teatada olukorrast Muinsuskaitseameti kohalikule inspektorile.
- Klaasiga kaetud maalide puhastamisel pihustada klaasipuhastusvahendit puhastuslapile, mitte klaasile, kust see võib klaasi ja raami vahele nõrguda. Vältida klaasipuhastusvahendi sattumist maali pinnale.
- Ikoonikappidesse võib panna kondenseeruva liigniiskuse vältimiseks spetsiaalset kuivatusainet silikageeli. [54]

[53] *Loit Mari Kirikute hooldusraamat Muinsuskaitseamet Tallinn 2007 lk.34*
[54] *Loit Mari Kirikute hooldusraamat Muinsuskaitseamet Tallinn 2007 lk.46*

KOKKUVÕTE

Käesolevas töös vaatluse all olnud hoone üldine seisund on hea. Hoone on remonditud 2020 aasta suvel.

Säilinud on palju algupäraseid detaile, mida peaks kindlasti tulevaste ehitustööde käigus arvestama, restaureerima ja kasutusse võtma. Teen ettepaneku kuulutada objekt ajaloomälestiseks kui kohaliku ajaloolise mälu kandja ja säilitaja.

Samalaadne ettepanek on varasemalt tehtud Vene-õigeusu kirikute inventariseerimisel 1988.aastal, mille viisid läbi ENSV Ministrite Nõukogu Riikliku Ehituskomitee Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi spetsialistid A. Pantelejev vanem ajaloolasena, V. Raam peaspetsialistina, J. Tamm sektori juhatajana ja H. Toss peaarhitektina. (töö nr. IV-86217, köide XVII)[55] tehes tollases inventariseerimisaktis ettepanek võtta hoone riikliku kaitse alla arhitektuurimälestisena. Tuues põhjenduseks: "*Kaitse alla on võetud vaid vanemaid või väliselt kõige markantsemaid säilinud kirikutest, kuid paljud 19.sajandil ja ka 20. sajandi esimesel kolmandikul ehitatud hooned peegeldavad kujukalt oma ajastule omaseid stiililisi iseärasusi ning võtteid. Arvestades, et läbi aegade etendasid sakraalehitised kõige stiilsemaid ja moodsamaid saavutusi ehituskunstis, on nende arhitektuur avaldanud tugevat mõju kogu ehituskunsti arengule. Ehitatud on suures enamuses asulate ja linnade kõige esinduslikumatesse kohtadesse kõrgkvaliteedilistest ehitusmaterjalidest – jäävad need ka algfunktsiooni kaotamisega suurepärasteks arhitektuuri dominantideks, mis peegeldavad arhitektuuri arengut, stiilide ja põhimõtete muutumist*"

Usun, et kui kirik oleks juba varem kaitse alla võetud, siis oleks olnud kohalikel initsiatiivikatel kogukonna liikmetel olnud konkreetne raamistus ja põhjendatud selgitavad nõuanded hoone tundlikumaks ja autentsemaks remontimiseks.

Koostatud uurimuse suur osa on pühendatud kirikute igapäevasele hooldusele ja korrashoiule. Õigesti hooldatud hooned kestavad kaua ja pakuvad meie järeltulijatele oma hoitud autentsuses suuremat väärtust – nii esteetilist kui ajaloolist. Loodan, et minu töö aitab kirikurahvast hoone igapäevastes haldamis- ja hoodamistöödes.

---

[55] *ERA Ap.õigeusu kirikute arhitektuuri-ajalooline inventariseerimine T-0-76.1.12149. lk 50*
[55] *ERA Vene-õigeusu kirikute inventeerimine T-76.1.12276. lk 7*

Kuivõrd tegemist on kogukondliku mälu ja initsiatiivi kandjana, siis tuleb hinnata juba tehtud töid ja rõõmustada säilinud ja hästihoitud kiriku üle. Tahaks loota ja uskuda, et hoone kultuurimälestisena arvelevõtmine välistaks edaspidiste remontide käigus veel säilinud ja autentsete akende ja uste väljavahetamise ning tagaks kõigi algupäraselt säilinud hooneosade renoveerimise - säilitamise oma eheduses, samuti saaks järgnevate remonttööde käigus vältida improvisatoorseid värvilahendusi ja materjalikasutusi.

Meeldiv on tõdeda, et kogukond on vaatamata paljudele takistustele aktiivne oma tegevuses. Jääb vaid loota, et tegemisrõõm ja kokkuhoidmine saadavad seda hoonet kogukonnakeskusena edaspidigi.

KASUTATUD KIRJANDUS JA TEISED ALLIKMATERJALID

Arhiiviallikad:

A.Pantelejev A-2020, Muinsuskaitseameti arhiiv, arhivaal nr: ERA.T-76.1.12276
https://register.muinas.ee/ftp/DIGI_2013/pdf/eraT-0-76_001_0012276.pdf

Kirikutekstiilide inventarinimekiri, EAÕK Luhamaa Pühavaimu koguduse tekstiilid . Mari-Liis Paaver 2005 Muinsuskaitseameti arhiiv, A-11148, AIS arhivaal nr.ERA.5025.2.13067

Luhamaa ap.-õigeusu kirik, eestvaade, foto1932. Eesti Muuseumide Veebivärav, Eesti Arhitektuurimuuseum. Fotokogu EAM Fk 9461 *https://www.muis.ee/museaalview/2638120*

Tallinna ja Eesti metropoliit Aleksander (1872-1953) Foto: J.&P. Parikas ca 1930
Eesti Ajaloomuuseum SA AM F 32627:72 *https://www.muis.ee/museaalview/2061507*

Toimik Luhamaa koguduse kohta Eesti Rahvusarhiiv ERA.1655.3.530

Vene- Õigeusu kirikute inventariseerimine. Võru rajooni ap.õigeusu kirikud. Köide XXXI, Muinsuskaitseameti arhiiv, AIS arhivaal nr: ERA.T-76.1.12149
https://register.muinas.ee/ftp/DIGI_2013/pdf/eraT-0-76_001_0012149.pdf

Vene- Õigeusu kirikute inventeerimine. Kaitse alla võtmise ettepanekud. Köide XVII,

Varastatud kunstimälestised MKA Kultuurimälestiste register
https://register.muinas.ee/public.php?menuID=stolenmonument&showall=646&_nocache=1414178792

Võru maakonna Misso valla J. Koonurme krundist Luhamaa Pühavaimu apostliku õigeusu kogudusele maa-ala kinnistusluba, Rahvusarhiiv Tallinnas, AIS arhivaal nr: ERA.63.23.1066

Publitseerimata allikad :

Leima Matis Maareformi läbiviimine Võrumaa Misso ja Petserimaa Pankjavitsa valdades 1922-1940 . Bakalaureusetöö, Tartu Ülikool Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond Ajaloo ja arheoloogia instituut , Tartu 2016 *https://core.ac.uk/download/pdf/79116526.pdf*

Teder Kaja, Viiard Kerli Luhamaa Apostlik-Õigeusu Kirik Uurimistöö. Vastseliina 2008

Tõnson Raido Arhitektuuri konserveerimise ja restaureerimise täiendkoolituskursuse lõputöö 2016/17 Muinsuskaitse eritingimused Prangli kirikule

Internetiallikad:

Eesti Apostlik Õigeusu kirik koduleht *https://www.eoc.ee/kogudus/1963-2/?v=a57b8491d1d8*, vaadatud 2.04.2021

Eesti kirikud. Kalev Kiviste fotokogu *http://www.kaiueko.ee/kirikud/V%C3%B5rumaa* vt.2.04.2021

Luhamaa kalmistu, MKA , Kultuurimälestiste riiklik register
https://register.muinas.ee/citizen.php?menuID=monument&action=view&id=5716; vaatatud.2.04.2021

Luhamaa kalmistu Kultuurimälestiseks tunnistamine, Riigi Teataja, 1997.03.19
https://www.riigiteataja.ee/akt/25284 vaadatud.2.04.2021

Luhamaa Pühavaimu kirik Wikipedia *https://et.wikipedia.org/wiki/Luhamaa_P%C3%BChavaimu_kirik*
vaadatud.14.04.2021

Maa-amet, Maa-ameti geoportaal. *https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/maainfo* vt.2.04.2021

Muinsuskaitseameti koduleht *https://www.muinsuskaitseamet.ee/et* vaatatud 2.04.2021

Pühakodade säilitamine ja areng. Riiklik programm eelnõu algtekst 2003 *https://www.muinsuskaitseamet.ee/sites/default/files/content-editors/PYP/puhakodade_programm_programmi_algtekst_2003.pdf* vaadatud 4.04.2021

Pühakodade säilitamine ja areng. Riiklik programm 2003-2013. MKA Tallinn 2013 *https://www.muinsuskaitseamet.ee/sites/default/files/content-editors/PYP/puhakodade_sailitamine_ja_areng_riiklik_prorgamm_2003_kuni_2013_raamat.pdf* vt.4.04.2021

Sarivargad tühjendavaid Eesti kirikuid. Delfi *https://www.delfi.ee/artikkel/13414885/sarivargad-tuhjendavaid-eesti-kirikuid* vaatatud 4.04.2021

Setomaa vaatamisväärsused www.visitsetomaa.ee *https://www.visitsetomaa.ee/et/vaatamisvaarsused/34/luhamaa*-kirik vaatatud.14.04.2021

Seto Külavüü Wikipedia *https://et.wikipedia.org/wiki/Seto_k%C3%BCl%C3%A4v%C3%BC%C3%BC* vaatatud.4.04.2021

II maailmasõjas hukkunute ühishaud, MKA Kultuurimälestiste riiklik register ,*https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=5715* vaatatud.2.04.2021

www.vanadpildid.net. vaatatud.20.04.2021

www.ajapaik.ee vaatatud.23.04.2021

Kirjandus ja publitseeritud allikad:

Cole Emily Väike Arhitektuurileksikon. Tallinn Apollo 2009

Kilumets Juhan ja Mäeväli Toomas Kirikute hooldusraamat Muinsuskaitseamet Tallinn 2007

Loit Mari Kirikute hooldusraamat Muinsuskaitseamet Tallinn 2007

Plaat Jaanus, Arne Maasik Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Eestis.Orthodox Churches, Convents and Chapels in Estonia. Tallinn 2011

Tamm Egle Moodsad kirikud: Eesti 1920-1930.aastate sakraalarhitektuur, Tallinn 2001

Kuukiri Uus Elu 1932.a.nr.6 Luhamaa kirikurajamisele pühendatud eriväljaanne.

Postimees 1932.06.29 *https://dea.digar.ee/cgibin/dea?a=d&d=postimeesew19320629.2.34&srpos=1&e=------193-et-25--1--txt-txIN%7ctxTI%7ctxAU%7ctxTA-Luhamaa+kirik----1932--------* vaatatud.4.04.2021

Päevaleht Elu 1929.11.16, Luhamaa kiriku ehitus edeneb *https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=eluvoruvalgapetseri19291116.1.2* vaatatud.4.04.2021

Päevaleht Elu 1930.05.17, Luhamaa kirik sai katuse alla. Koguduse liikmete annetustega püstitati hoone *https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=eluvoruvalgapetseri19300517.1.1* vt.4.04.2021

Päevaleht Elu 1931.06.06, Omal jõul püstitatakse kirik. *https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=eluvoruvalgapetseri19310606.1.4* vaadatud 4.04.2021

Päevaleht Kaja nr.137, 1925.06.03, Luhamaa suurpäev*https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=kaja19250603-1.2.44&srpos=1&e=------192-et-25--1--txt-txIN%7ctxTI%7ctxAU%7ctxTA-Luhamaa++kirik----------* vaatatud.4.04.2021

Päevaleht Koit 1925.06.06, Rahvakoosolek Setumaal koguduse ja kalendri küsimuste lahendamiseks *https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=koitepl19250606.1.3* vaatatud.4.04.2021

Päevaleht Waba Maa 1931.11.12, Luhamaa kirik valmis
https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=wabamaa19311112.1.6 vaatatud.4.04.2021

Päevaleht Wõru Teataja 1928.06.28, Kogudusel 700 hinge. Kirik ehitamisel
https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=woruteataja19280628.1.1&srpos=8&e=------192-et-25--1--txt-txIN%7ctxTI%7ctxAU%7ctxTA-Luhamaa++kirik---------- vaatatud.4.04.2021

Päevaleht Wõru Teataja 1931.03.03 Luhamaa õigeusu kogudus wajab raha.
https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=woruteataja19310303.1.1 vaatatud.4.04.2021

Päevaleht Wõru Teataja 1931.06.07 Luhamaa kirik kogub raha. *https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=woruteataja19310607.1.8* vaatatud.4.04.2021

Õhtuleht 2008.07.08 Tabati-kirikutes-käinud-sarivargad vaadatud 4.04.2021

Suulised allikad:

Intervjuu Malle Künnapu	kirikuvanem ja võtmehoidja	2021.04.01
Intervjuu Arne Leima	kogukondlik initsiaator	2021.04.22
Intervjuu Rein Ilves	kohalik elanik ja kirikuremondil osaleja	2021.04.25
Intevjuu Volli Kera	viimase remondi eestvedaja	2021.04.26
Intervjuu Peeter Morel s.1928	kohalik koorijuht ja elav mälu	2021.04.26

Videolugu : Külarahvas remontis oma jõuga kiriku 2020.11.28
https://lounapostimees.postimees.ee/7120834/kularahvas-remontis-oma-jouga-kiriku?utm_source=facebook.com&utm_medium=social&utm_campaign=share-buttons&utm_content=7120834&fbclid=IwAR2eyLDNoHAjDlsvQGM8xl-lKeMHliPVwa4ND3AvV73sB3IsWM5H7Igyn3M vaatatud.14.04.2021

LISAD

Lisa 1-1:

Luhamaa kiriku Ap-õigeusu kiriku kava 200 inimesele Võru maakonnas Misso vallas

Kiriku krundi plaan 1929 *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530*

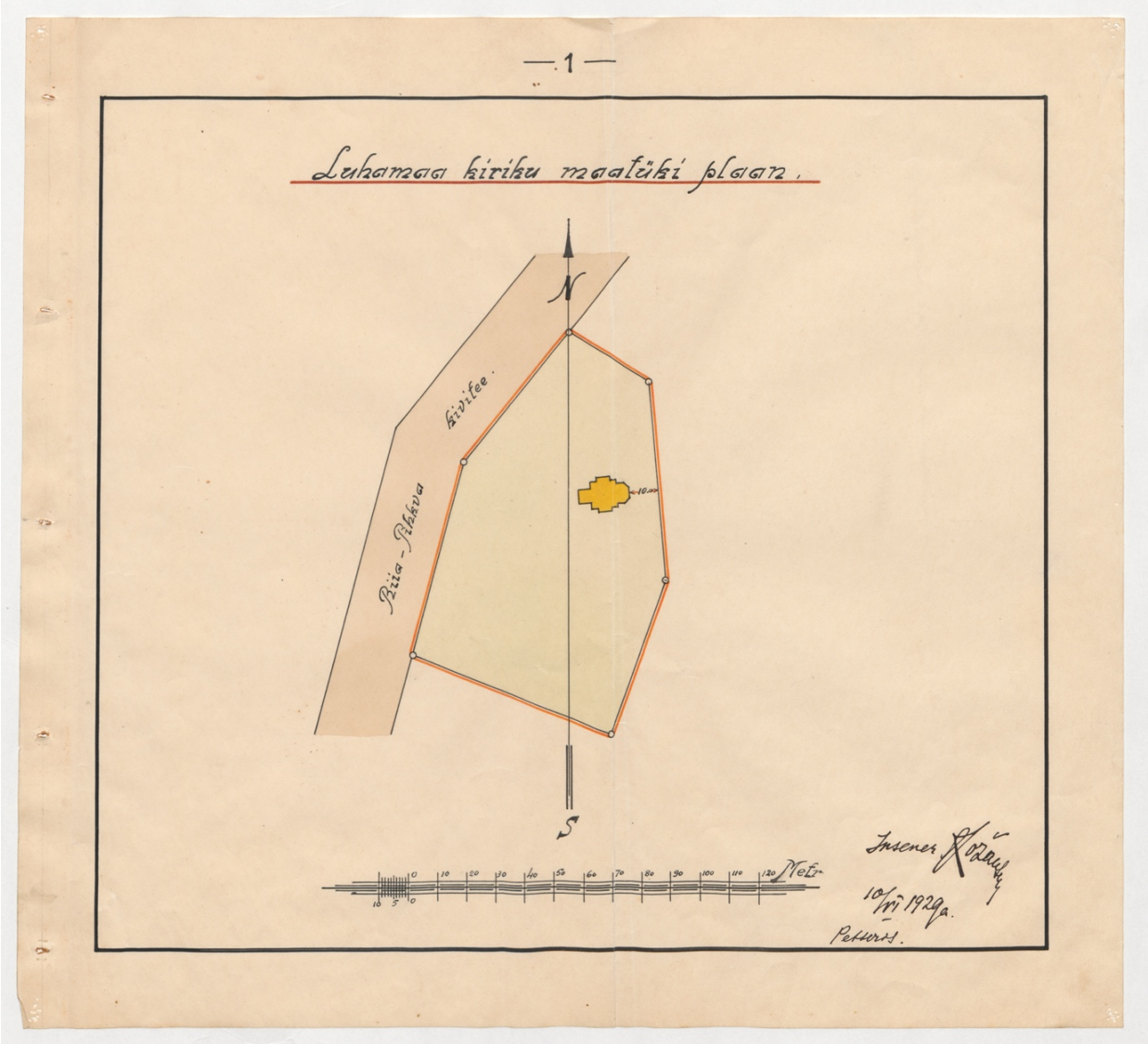

Lisa 1-2:

Luhamaa kiriku Ap-õigeusu kiriku kava 200 inimesele Võru maakonnas Misso vallas

Kiriku plaan1929 *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530*

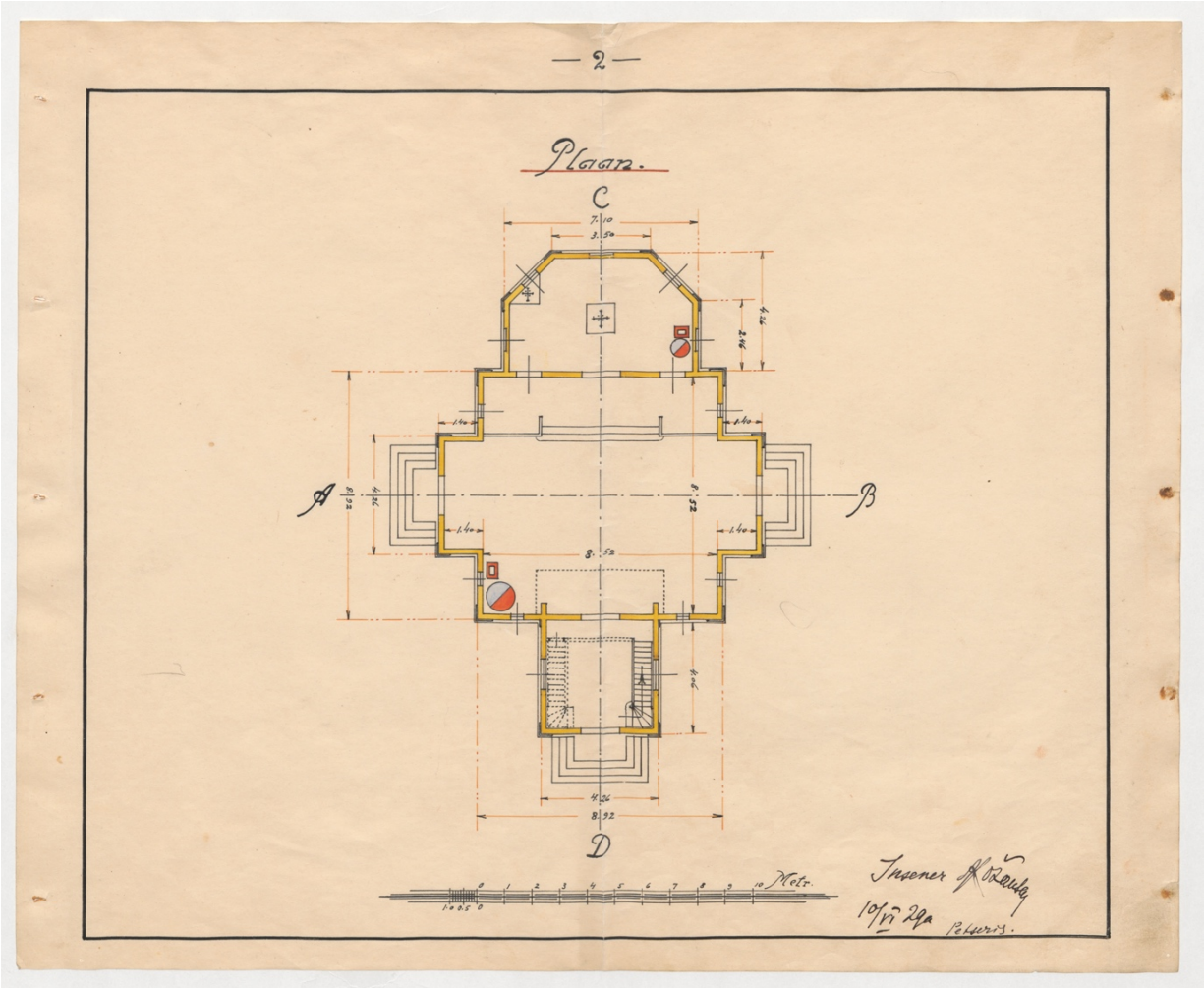

Lisa 1-3:

Luhamaa kiriku Ap-õigeusu kiriku kava 200 inimesele Võru maakonnas Misso vallas

Kiriku eestvaade läänest 1929 *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530*

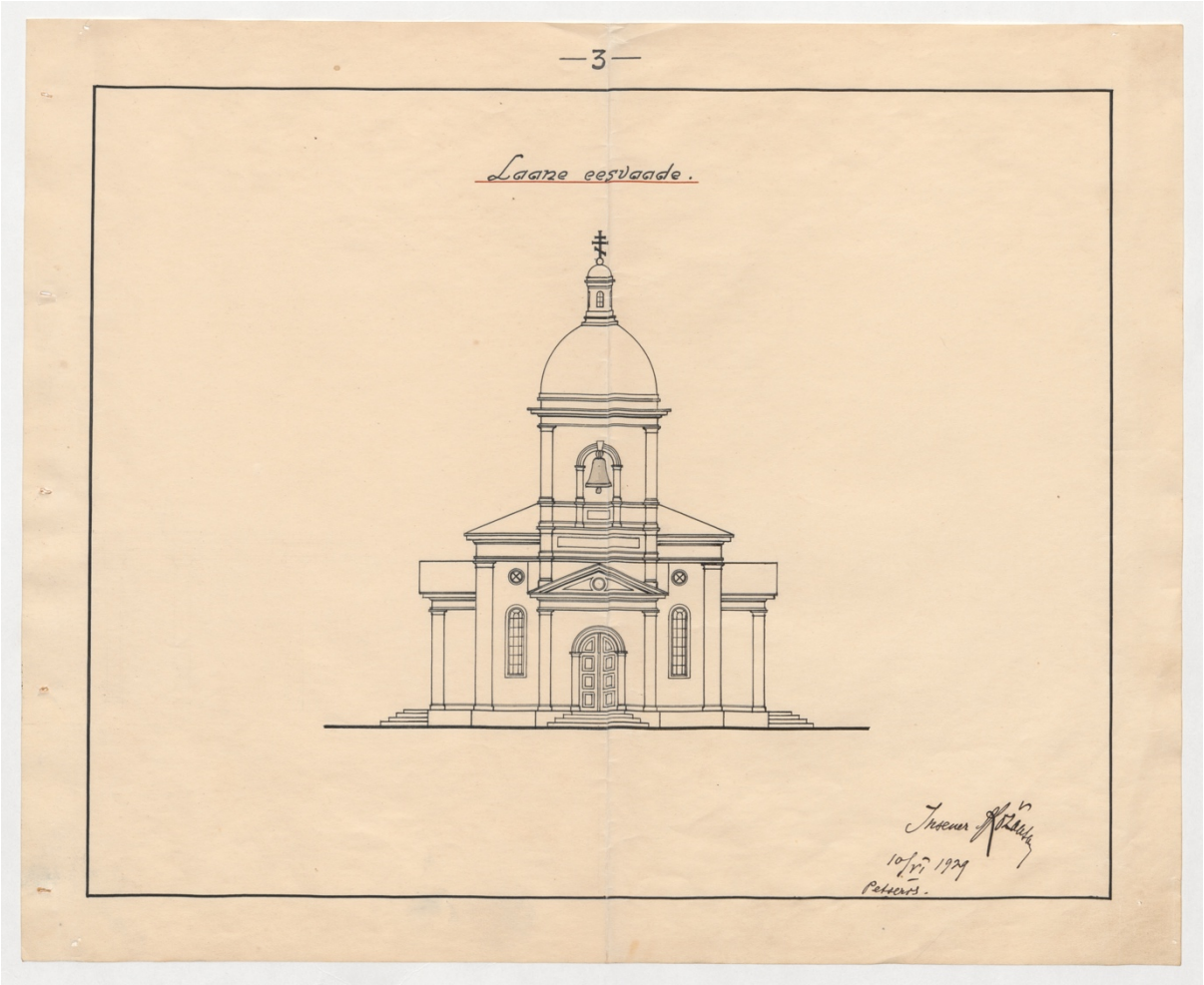

Lisa 1-4:

Luhamaa kiriku Ap-õigeusu kiriku kava 200 inimesele Võru maakonnas Misso vallas

Kiriku vaade põhjast ja lõunast 1929.a. *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530*

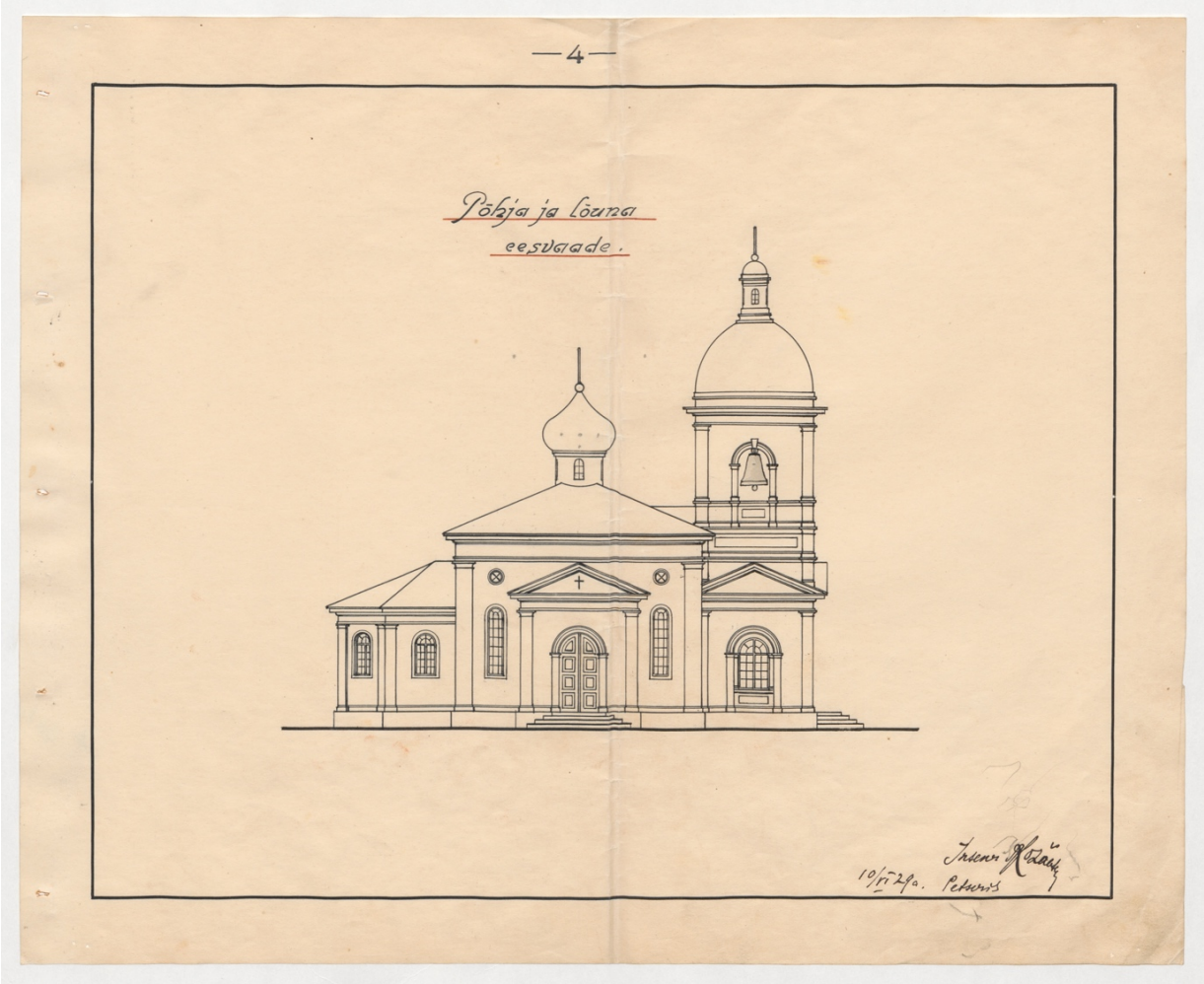

Lisa 1-5:

Luhamaa kiriku Ap-õigeusu kiriku kava 200 inimesele Võru maakonnas Misso vallas

Kiriku lõige A/B 1929 *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530*

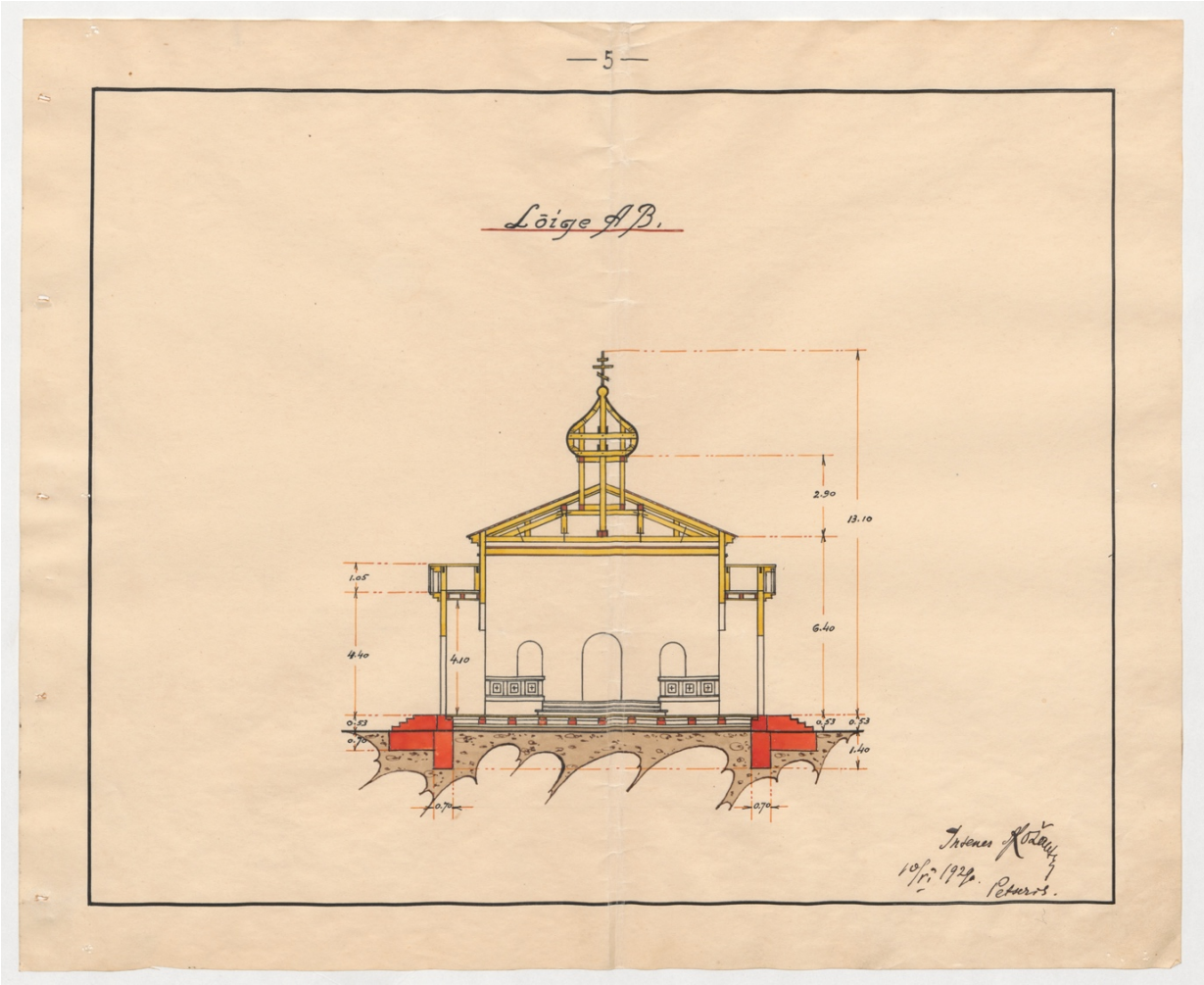

Lisa 1-6:

Luhamaa kiriku Ap-õigeusu kiriku kava 200 inimesele Võru maakonnas Misso vallas

Kiriku lõige C/D 1929 *Eesti Ajalooarhiiv f.1655.n.3.s.530*

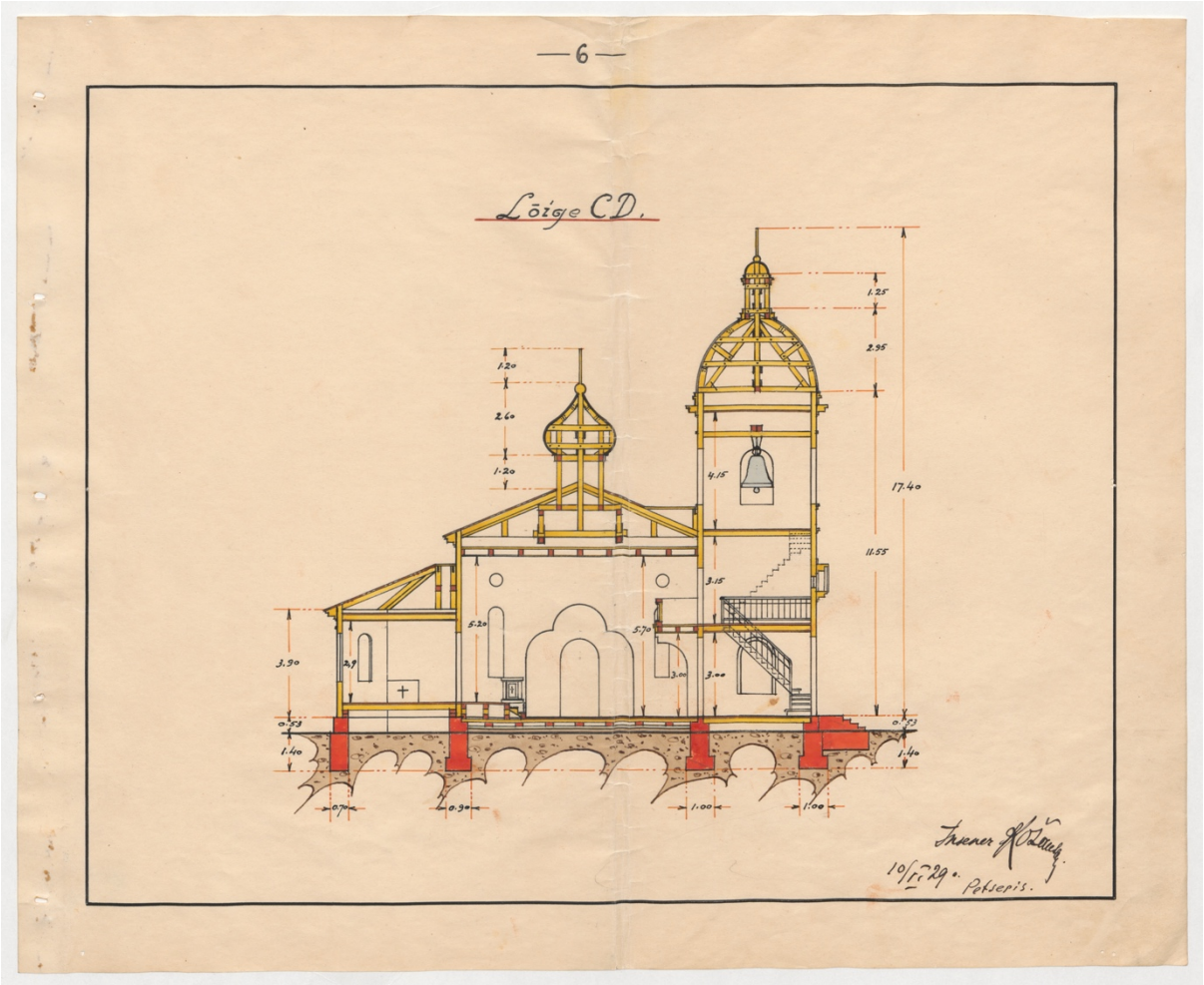

Lisa 2-1:

Kiriku inventariseerimise joonised. Asendiplaan. Võru rajooni ap.õigeusu kirikud. Köide XXXI, arhiivi nr. A-1895. ENSV ministrite Nõukogu Riiklik Ehituskomitee, Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut (KRPI) *(ERA.T-76.1.12149)*

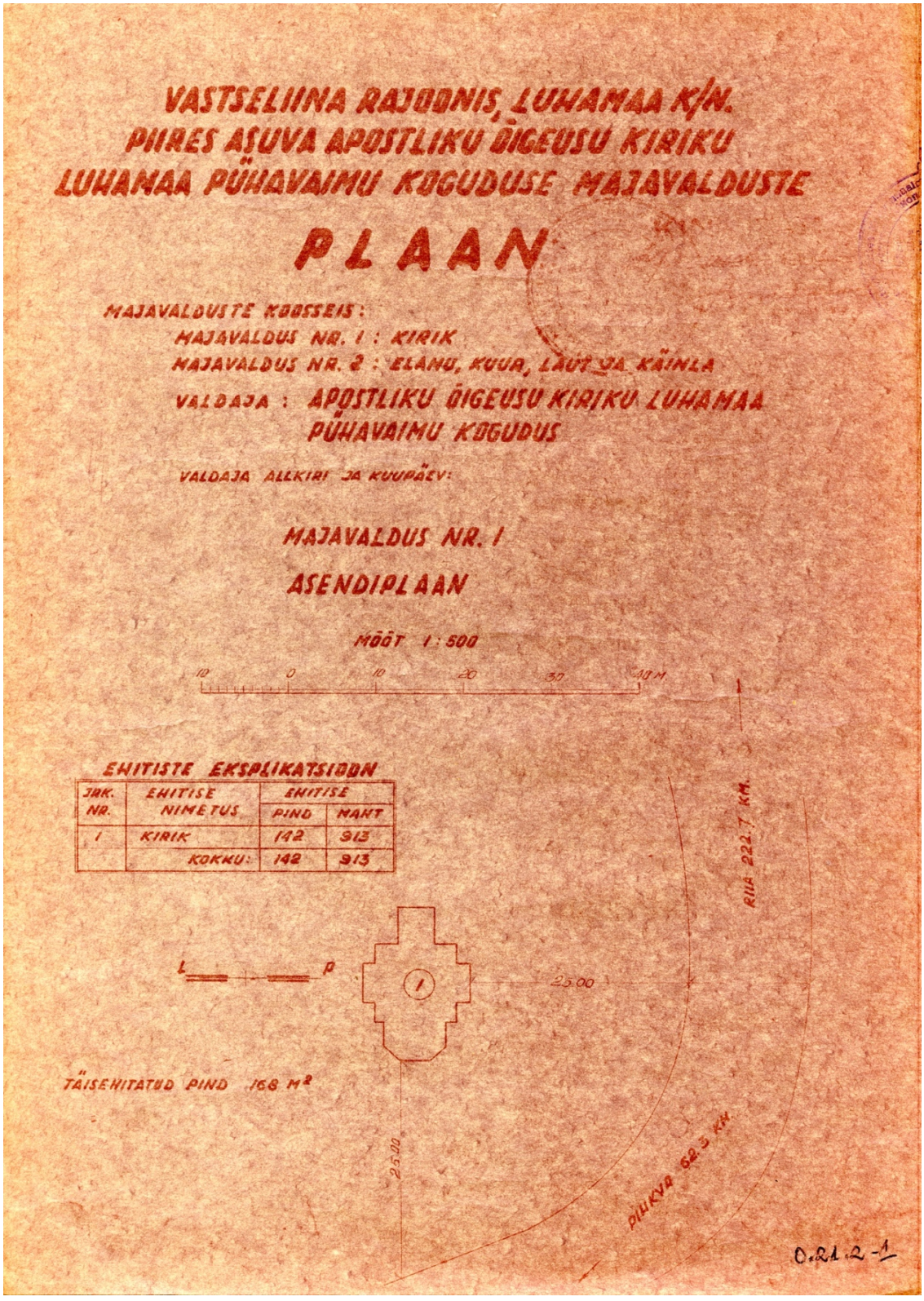

Lisa 2-2:

Kiriku inventariseerimise joonised. Plaan *(ERA.T-76.1.12149)*

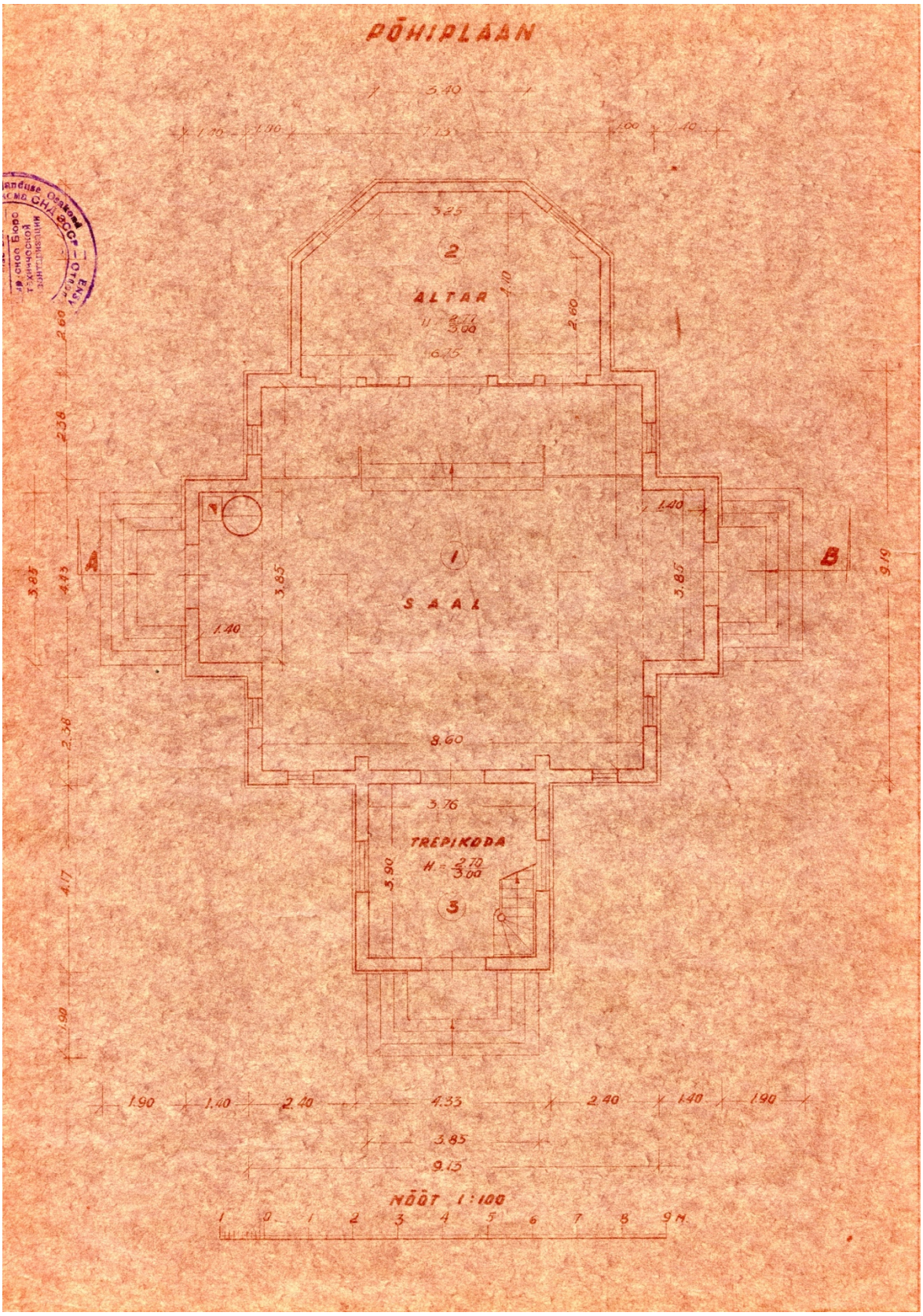

Lisa 2-3:

Kiriku inventariseerimise joonised. II korruse plaan ja vaade peauksele *(ERA.T-76.1.12149)*

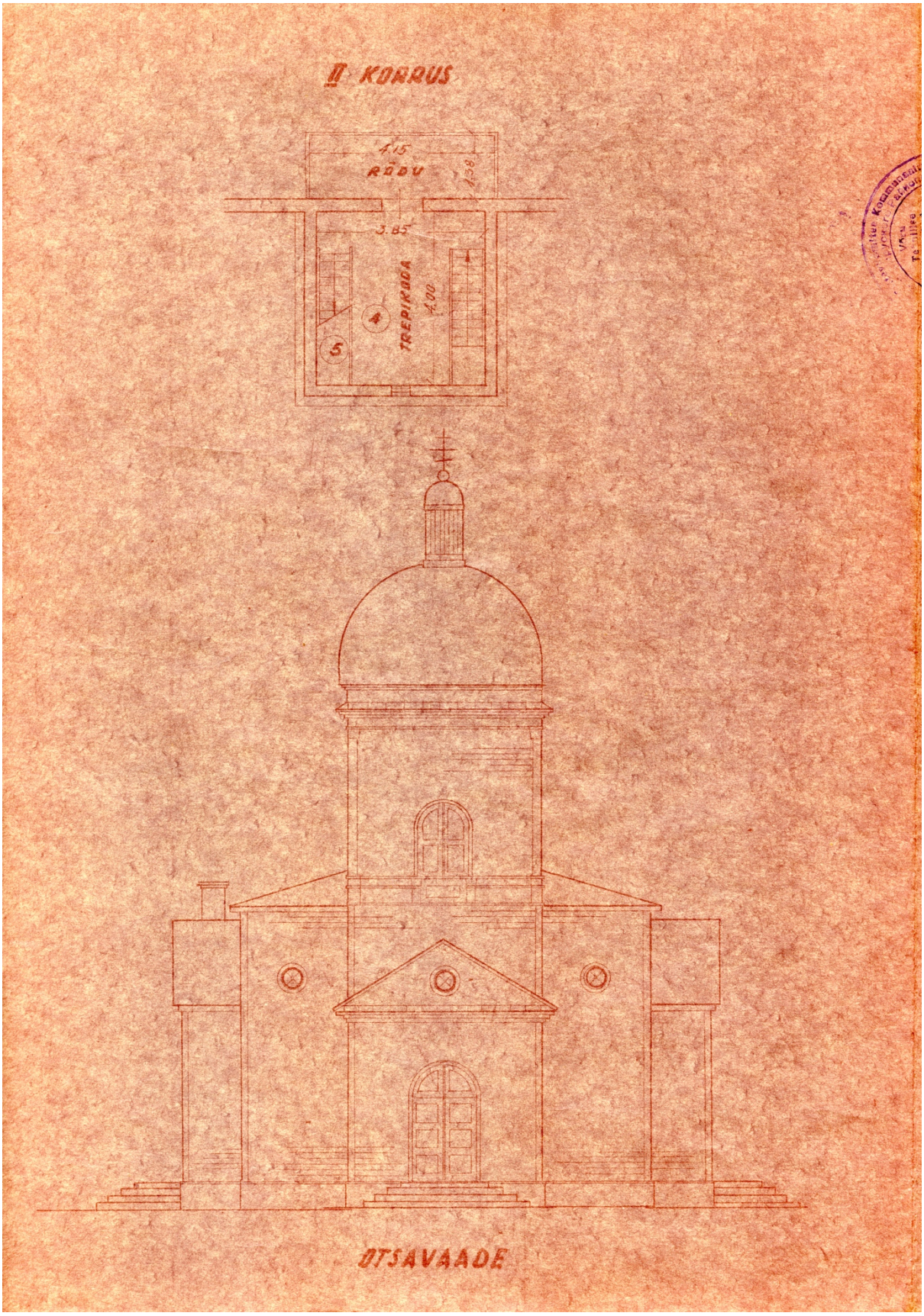

Lisa 2-4:

Kiriku inventariseerimise joonised. Külgvaade *(ERA.T-76.1.12149)*

Lisa 2-5:

Kiriku inventariseerimise joonised. Lõige A-B *(ERA.T-76.1.12149)*

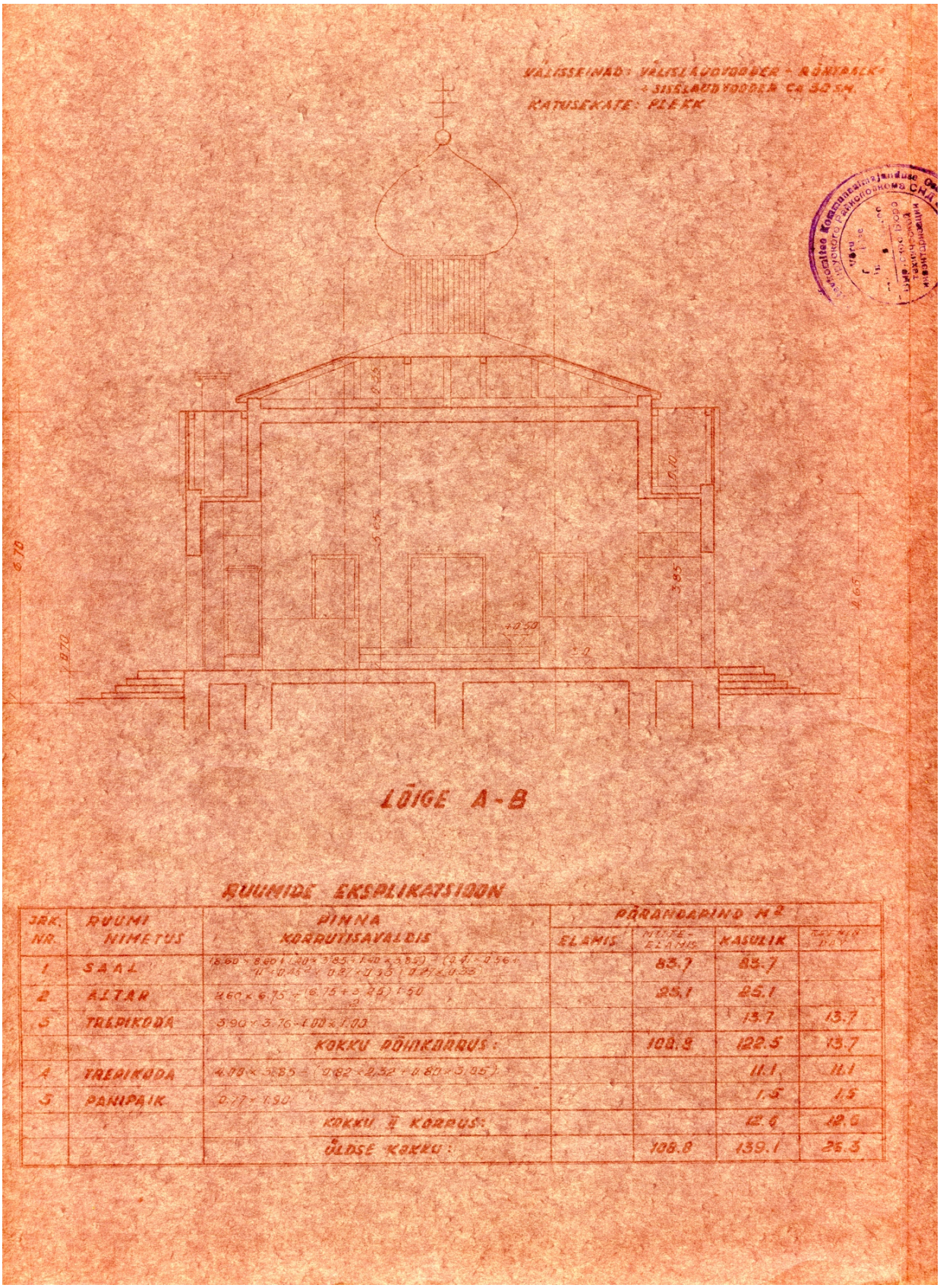

RUUMIDE EKSPLIKATSIOON

JRK. NR.	RUUMI NIMETUS	PINNA KORRUTISAVALDIS	PÕRANDAPIND M² ELAMIS	NETO ELAMIS	KASULIK	TEHNIL. PIND
1	SAAL	(8.60 × 8.60) + (.40 × 3.85 + 1.40 × 3.85) + (0.41 − 0.56 + 0.41 − 0.48 × 0.87 × 0.35)		83.7	83.7	
2	ALTAR	4.60 × 6.75 + (6.75 + 3.45) 1.50		25.1	25.1	
3	TULEPIKODA	3.90 × 3.76 − 1.00 × 1.00			13.7	13.7
		KOKKU PÕHIKORRUS:		108.8	122.5	13.7
4	TREPIKODA	4.00 × 3.85 + (0.62 × 2.32 + 0.80 × 3.05)			11.1	11.1
5	PANIPAIK	0.77 × 1.90			1.5	1.5
		KOKKU II KORRUS:			12.6	12.6
		ÜLDSE KOKKU:		108.8	139.1	26.3

Lisa 3-1:

Hoone väärtuslike hooneosade ja detailide paiknemine 1. korrus

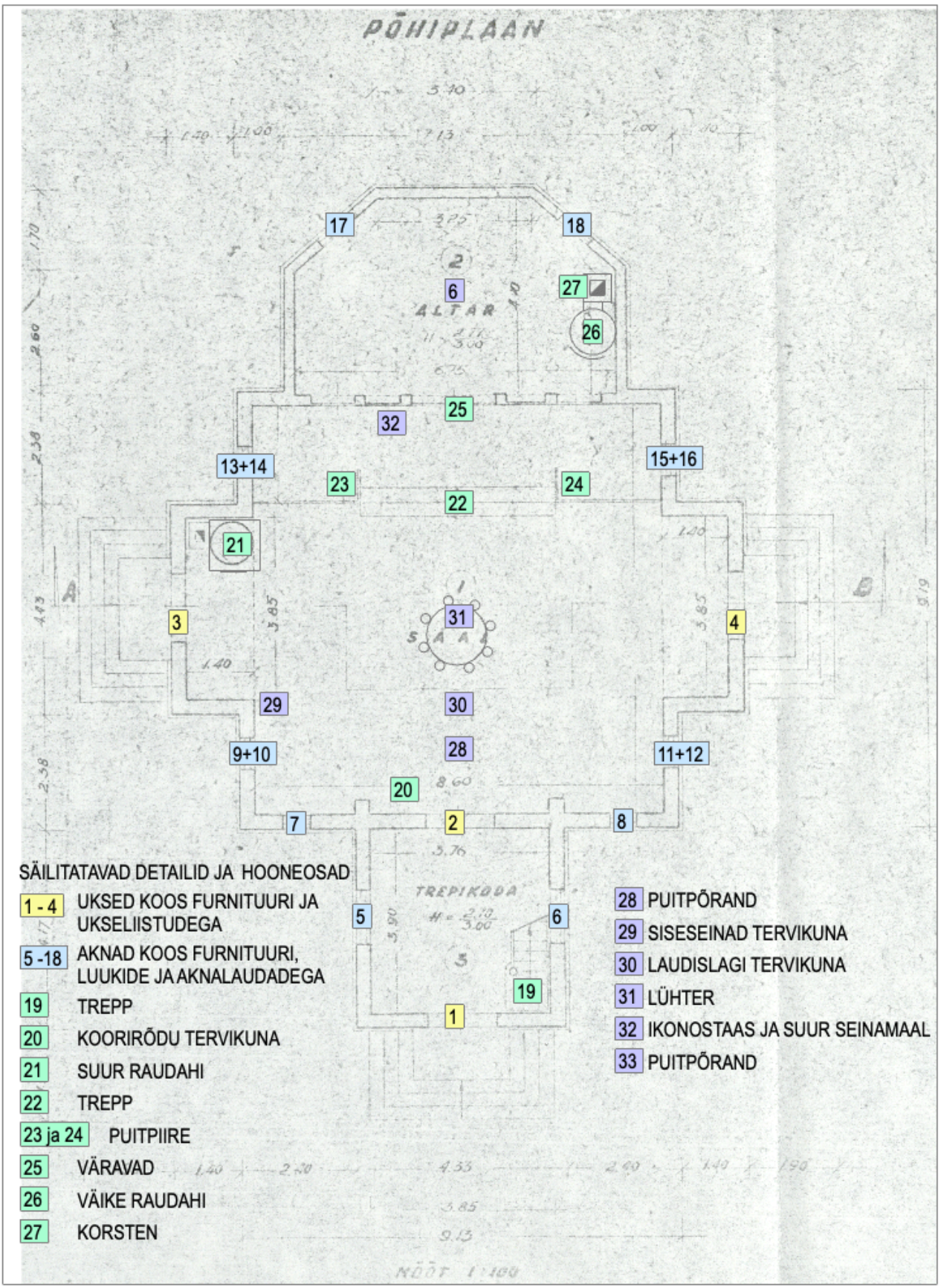

Lisa 3-2:

Hoone väärtuslike hooneosade ja detailide paiknemine 2. korrus

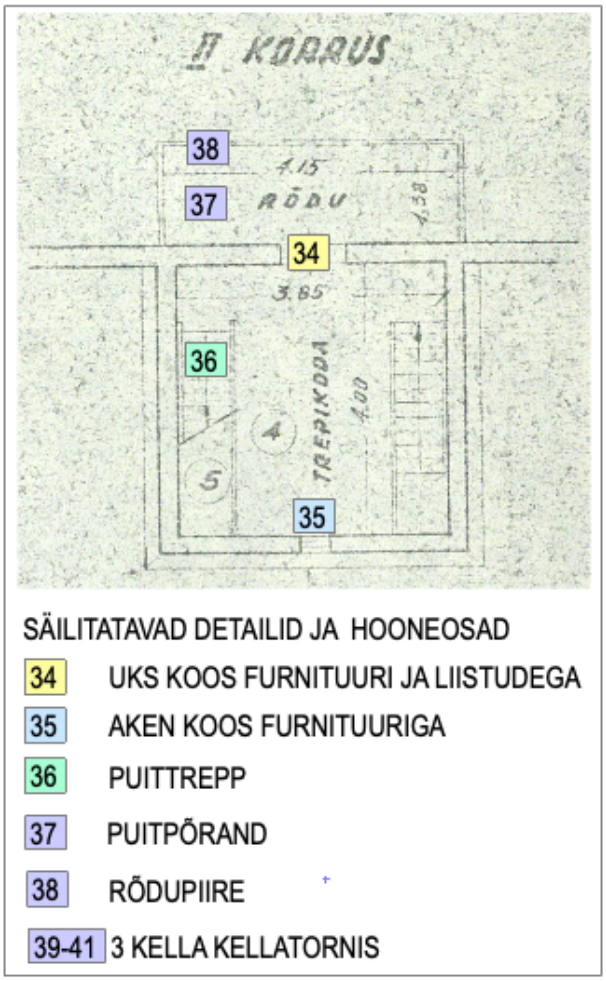

Lisa 4:

Hoone väärtuslikud detailid. Illustratiivsed fotod. Välisukse detailid.

Siseuste detailid. Kõik on veel endiselt alles.

Koorirõdu uks ja kellatorni trepp

Ikonostaas koosneb ridadena (maksimaalselt 5 reana) üksteise kohal kindla korra järgi paigutatud ikoonidest: Luhamaa kiriku väike ikonostaas koosneb vaid ühest reast.

Alumise rea keskel asuvad kuninglikud uksed. Nendest vasakule Jumalaema ikoon, Jumalaema ikoonist vasakul on teine diakoniuks, millel on kujutatud peaingel Gabrieli.

Paremale jääb Jeesuse Kristuse ikoon, Kristuse ikoonist paremal on kirikupüha või pühaku ikoon, mille või kelle auks pühakoda on algselt pühitsetud-siin püha Johannes, sest ju oli Leesi kirik püha Johannese auks ehitaud, ja selle järel diakoniuks, millel on kujutatud peaingel Miikaeli.

Kuninglike uste kohal on püha õhtusöömaaja ikoon.Foto U. Raudsik

Lisa 5:

2020.aasta kirikuremont. Kiriku läbimädanenud põhjanurk enne remonti

2020.aasta kirikuremont. Kiriku läbimädanenud põhjanurk. Remondi erinevad etapid.2020

2020.aasta kirikuremont. Kiriku läbimädanenud põhjanurk. Remondi erinevad etapid.2020

Lisa 6:

1920-1938 rajatud Eesti ap. õigeusu kirikud[56]

Esimese vabariigi ajal rajatud õigeusukirikud olid vägagi eriilmelised.

Allpool äratoodud nimetatud ajavahemikul rajatud kirikud nende valmimisaastatega.

Neist kõige terviklikum – Kohtla-Järve ap. õigeusu kirik on kahjuks rikutud sobimatu remondi ja lisandustega.

Nõmme Ristija Johannese kirik	arh. A.Vladovsky	valminud 1923.a
Urissaare kirik Pärnumaal		valminud 1924.a
Surju palvela Pärnumaal		valminud 1925.a
Levala kirik Saaremaal		valminud 1927.a
Luhamaa kirik Petserimaal		valminud 1932.a
Mõisaküla kirik	ins.L.Saukas, torn M.Merivälja	valminud 1933.a
Treimanni kirik Pärnumaal	arh.M. Merivälja [57]	valminud 1935.a
Tallinna Kopli Nikolai Imetegija kirik Treiali 6	arh. A.Vladovsky	valminud 1936.a
Kohtla-Järve kirik	arh. A. Soans,torn 1999[58]	valminud 1938.a
Küllätüvä tsässona Petserimaal		valminud 1928.a[59]
Võmmorski tsässona Petserimaal		valminud 1911

Nõmme Ristija Johannese kirik. Enne ja tänapäeval

[56] *E. Tamm, Moodsad Eesti kirikud 1920-1930 aastate sakraalarhitektuur.Tallinn 2001 lk.129*
[57] *16645 Treimani õigeusu kirik Register.muinas.ee*
[58] *Jaanus Plaat, Arne Maasik Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Estonia. Tallinn 2011, lk.106*
[59] *Küllätüvä tsässonet.wikipedia.org*

Urissaare e. Laiksaare kirik

Levala kirik

Treimanni kirik

Tallinna Kopli Nikolai Imetegija kirik Treiali 6

Kohtla-Järve kirik

Küllätüvä ja Võmmorski tsässonad

Lisa 7:

Luhamaa kalmistu ja II maailmasõjas hukkunute ühishaud

Väike kalmistu Luhamaa kiriku juures. Kalmistu idakülge piirab kuusehekk, kalmistust põhjas paikneb 1930. aastatel ehitatud puust õigeusukirik[60]. Luhamaa kalmistu on tunnistatud ajaloomälestiseks 17.06.1997 aastal ja kannab mälestise registrinumbrit 5716[61].

Kalmistule rakenduvad kaitsevööndi nõuded (50 m mälestise piirist)

https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/kultuurimalestised

[60] *https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/kultuurimalestised*
[61] *https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=5716*

Kiriku kõrval asuva kalmistu lõuna-kaguosas on II maailmasõjas hukkunute ühishauad, mis on võetud arvele ajaloomälestisena 17.06.1997. aastal, ‚registrinumber 5715. Talle rakenduvad kaitsevööndi nõuded (50 m mälestise piirist) [62]

Luhamaa vennashaud moodustati 1946-47, mil siia maeti ümber langenud väiksematest ühis- ja üksikhaudadest Mokrast, Määsist, Luhalt. 1959 a püstitati kalmistule standardprojekti järgi dolomiidist mälestussammas, mis on paikneb astmelisel alusel. Samba peal on kiri: 1941-1945. Suures isamaasõjas langenud nõukogude armee võitlejaile (sama ka vene keeles).

Vaade ühishauale. foto Kersti Siim, 30.03.2015.Kultuurimälestiste registri koduleht

1975. a. paigaldati 3 garaniidist mälestustahvlit langenute nimedega.[63]

[62] *Kultuurimälestiseks tunnistamine https://www.riigiteataja.ee/akt/25284*

[63] *https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=5715*

Lisa 8:

Varastatud ikoonid

Vargusega tõukus kirik viimati 2006. aastal, kui kirikust varastati 8 ikooni

„*Juunis rüvetasid kurjategijad jällegi nädalase vahega kahte õigeusu pühakoda Võrumaal — Luhamaa ja Mõniste-Ristiku kirikut. Mõlema kiriku suur rauduks murti kangi ja toore jõuga lihtsalt lahti*.“[64]Varastatud kultuurimälestiste loetelus kultuurimälestiste registris saame infot nelja 2006. aasta 11 juunil ikooni kohta [65]

[64] *Delfi 2006.07.29 Sarivargad tühjendavad Eesti kirikuid*
[65] *Kultuurimälestiste register*

1.Ikoon "**Prohvet Elias**", 20.saj. I pool (õli, puit) 49,5 x 41,8 cm
mälestise nr.7596 (16,10,1997)(mälestise vana nr.21.III 12 a-19)
- 20. saj esimesest poolest pärinev õigeusu kirikus levinud sakraalmaali näide, mis kasutas lääne maalikunstist mõjutatud natuuritruud kujutusviisi (kunstiteadlane Mari-Liis Paaver)

2.Ikoon "**Püha vaimu väljavalamine**", 20.saj. I pool (õli, lõuend) 31 x 25 cm
mälestise nr.7584 (16,10,1997)(mälestise vana nr. 21.III 12 a-7)
-20. saj esimesest poolest pärinev õigeusu kirikus levinud sakraalmaali näide, mis kasutas lääne maalikunstist mõjutatud natuuritruud kujutusviisi (kunstiteadlane Mari-Liis Paaver)

3. Ikoon "**Nikolai Imetegija**",20.saj. I pool (õli, puit) 48 x 38 cm
mälestise nr.7583 (16,10,1997)(mälestise vana nr. 21.III 12 a-6)
- 20. saj esimesest poolest pärinev õigeusu kirikus levinud sakraalmaali näide, mis kasutas lääne maalikunstist mõjutatud natuuritruud kujutusviisi(kunstiteadlane Mari-Liis Paaver)

4. Ikoon "**Jumalaema Kristuslapsega**", 19.saj.II pool (õli, puit, messing, hõbetatud)21 x 17cm *mälestise nr.7582 (16,10,1997)(mälestise vana nr. 21.III 12 a-5)*
- 19. saj lõpus vene õigeusu kirikus levinud massiliselt toodetud ikoonimaali näide. Ikoonil on kunstiajaloolise väärtusega ikoonikate(kunstiteadlane Mari-Liis Paaver)

Õhtulehe 2008. 8 juuli lehest võime lugeda, et Leedu Vabariigi varastele määrati sarivarguste eest karistus. "*Tabati kirikutes käinud sarivargad Pärnu maakohus on karistuse mõistnud kahele Leedu kodanikule, kes käisid Lõuna-Eestis ja Pärnumaal 11 kirikus vargil. Kirikuvargused panid toime Ramunas ja Aivaras, kellelt varastatud ikoone ja muid esemeid kätte ei saadud. Vargil käidi 2006. ja 2007. aastal. Nii viidi näiteks Võrumaal Mõniste-Ritsiku Ristija Johannese koguduse kirikust kaasa 6 ikooni, üks käsilühter, Luhamaa Pühavaimu kirikust 8 ikooni, Tartumaal Välgi kirikust 8 ikooni, Jõgevamaal Kaarepere kirikust 7 ikooni, Häädemeeste õigeusu kirikust 2 ikooni ja rist. Häädemeeste vallas Urissaare õigeusu kirikust varastati üks ikoon, Pärnumaal Varbla vallas Paadrema kirikust 4 ikooni ning Audru vallas Uruste õigeusu kirikust 11 ikooni. Kokku oli tsiviilhagi 821 450 krooni*."

Prokuratuuri teatel karistas Pärnu maakohus mehi reaalselt 10kuulise vangistusega, ülejäänud karistus on tingimisi. Pühakodades vargil käinud Leedu kodanikud tabati politsei ja prokuratuuri koostöös."[66]

Lihavõttepidustused Võmmorskis Foto: 1913 Johannes Pääsuke ERM Fk 213:168

[66] *Õhtuleht 8.07.2008 Tabati-kirikutes-käinud-sarivargad*